

Хмельницький національний університет

ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК СУЧАСНОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

*Конспект лекцій для магістрів
за спеціальністю “Міжнародні економічні відносини”*

*Затверджено на засіданні кафедри
міжнародних економічних відносин.
Протокол № 3 від 30.10.2012*

Хмельницький 2013

Економічний розвиток сучасної цивілізації : конспект лекцій для магістрів за спеціальністю “Міжнародні економічні відносини” / Л. А. Грицина. – Хмельницький : ХНУ, 2013. – 119 с.

Укладач: Грицина Л.А., канд. екон. наук.

Відповідальний за випуск: Нижник В.М., д-р екон. наук, проф.

Комп’ютерна верстка: Карпанасюк В. П.

Макетування здійснено редакційно-видавничим центром Хмельницького національного університету (м. Хмельницький, вул. Інститутська, 7/1). Підп. до друку 22.02.2013. Зам. № 5є/13, 2013.

© ХНУ, 2013

Навчальний курс “Економічний розвиток сучасної цивілізації” є однією з вибірових дисциплін, передбачених навчальним планом освітньо-кваліфікаційного рівня “магістр” галузі знань “Міжнародні відносини” напряму підготовки “Міжнародні економічні відносини”.

Мета навчального курсу “Економічний розвиток сучасної цивілізації” полягає у тому, щоб ознайомити магістрів з особливостями, тенденціями та закономірностями економічного розвитку сучасної цивілізації.

Завдання навчального курсу “Економічний розвиток сучасної цивілізації” полягає у створенні умов для того, щоб магістри успішно засвоєння інформації щодо ролі та значення цивілізаційного підходу до розвитку суспільства, зрозуміли сутність єдності світу та економічної природи цивілізації, ознайомились з ідеями економічного дискурсу, розвитку та зростання сучасної цивілізації за умов поширення глобалізаційних процесів.

В результаті вивчення навчального курсу магістри повинні знати: зміст основних понять та категорій даної дисципліни; типи та види цивілізацій; сутність економічного дискурсу та особливості його еволюції; теорії та концептуальні засади економічного розвитку; типи, моделі та фактори економічного зростання; міжнародні програми економічного зростання та міжнародні організації, що регулюють та координують всесвітній економічний розвиток; сутність сталого розвитку; тенденції, етапи та форми розвитку економічної глобалізації.

Магістри мають вміти використовувати теоретичні знання для того, щоб: аналізувати стан економічного розвитку; слідкувати за його динамікою; здійснювати моніторинг змін економічного розвитку у світі; аналізувати рівень ефективності використання моделей економічного розвитку як окремої країни, так і цивілізації загалом.

Дане видання підготовлене відповідно до робочої програми курсу “Економічний розвиток сучасної цивілізації” та призначене для магістрів, що навчаються за напрямом підготовки “Міжнародні економічні відносини”

Видання містить курс лекцій з дисципліни “Економічний розвиток сучасної цивілізації”, що складається з восьми тем, які послідовно розкриваються особливості формування та поширення сучасних підходів, шляхів і механізмів економічного розвитку цивілізації.

Так, у темах “Цивілізаційна структура сучасного світу” та “Економічний дискурс” розкривають проблеми формування цивілізаційного підходу до розвитку суспільства, досліджуються особливості еволюції економічної думки та становлення сучасної системи економічних відносин між країнами. Темі “Економічний розвиток”, “Динаміка економічного розвитку”, “Економічне зростання” та “Сталий економічний розвиток” присвячені розгляду проблем розвитку та зростання світової економіки, пошуку нових шляхів забезпечення її еволюції. У темах “Міжнародне сприяння економічному розвитку” та “Економічна глобалізація” досліджуються питання існуючого порядку міжнародного регулювання економічних відносин між країнами та перспективи його зміни за умов глобалізації.

Тема 1. Цивілізаційна структура сучасного світу

- Поняття цивілізації. Цивілізаційна парадигма
- Школи цивілізаційного аналізу суспільно-історичного процесу
- Типи та види цивілізацій. Локальні цивілізації – поняття, ознаки, класифікація

1.1. Поняття цивілізації. Цивілізаційна парадигма

Термін “*цивілізація*” запроваджений у науковий вжиток в XVII ст. Цим поняттям характеризували більш високий ступінь суспільного розвитку. Першим застосував дане визначення Адам Фергюсон. Значного вжитку категорія цивілізації набула в роботах французьких просвітників.

Наразі, не існує єдиного підходу до визначення поняття “цивілізація”. Загалом, можна відмітити, що концепції цивілізаційного розвитку дають підстави виділити такі *основні підходи до визначення поняття “цивілізація”*:

1) цивілізація використовується в значенні певного рівня розвитку людського суспільства, стадії у розвитку суспільства, яка характеризується існуванням суспільних класів, а також міст, писемності та інших подібних явищ (А. Фергюсон, Ф. Енгельс);

2) під цивілізацією розуміється певний культурно-історичний цикл у розвитку народів. У даному випадку цивілізація є синонімом культури (А. Тойнбі, М. Данилевський);

3) цивілізація позначає вищий ступінь розвитку культури, що пройшла свій апогей і стала на шлях занепаду. Такий підхід різко протиставляє цивілізацію і культуру (О. Шпенглер).

Представляючи собою комплексне поняття, цивілізаційний підхід позначає ряд пов’язаних між собою і разом з тим відносно самостійних цивілізаційних парадигм. Звідси й смислова багатозначність самого поняття “цивілізація”:

Парадигма – у методології науки – це сукупність цінностей, методів, технічних навичок та засобів, прийнятих в науковому співтоваристві в рамках усталеної наукової традиції в певний період часу. Знаходить своє вираження в наукових працях, наукових школах і гуртках, підручниках тощо.

Ю. Плетніков виділяє три цивілізаційні парадигми: загальноісторичну, антропологічну та соціокультурну.

Загальноісторична парадигма. Відповідно до етимологією

термін цивілізація (від лат. Civitas – держава, громадяни, місто та ін.) протиставляється дикості і варварству. В історії суспільної думки вона трактується як громадянський стан, пов'язаний з виникненням міста, держави, поділом розумової та фізичної праці, появою писемності. Її історична першооснова невіддільна від продуктивного господарства, розповсюдження землеробства, ремесла, торгівлі, зародження приватної власності і класів. Цивілізація характеризується державно-правовою регламентацією суспільних відносин, станом ієрархічних (вертикальних) і партнерських (горизонтальних) структур, рівнем прав, свобод і обов'язків людей, обумовлених їх суспільним становищем, соціальною диференціацією та інтеграцією.

Антропологічна парадигма. Антропологічна парадигма складає ядро цивілізаційного підходу. Вона дозволяє найбільш наочно уявити принципів відмінність формаційного і цивілізаційного дослідження історичної дійсності. Формаційний підхід виходить з пізнавальної моделі зведення індивідуального до соціального, бо тільки так можна зрозуміти історичний тип окремого суспільства. Особливістю формаційного підходу виступає дослідження громадських структур, їх субординації в системі суспільства.

Цивілізаційний підхід виходить з протилежної моделі – зведення соціального до індивідуального. Тому його вимогою є орієнтація на дослідження людини і світу людини. Так, при переході країн Західної Європи від феодального ладу до капіталістичного формаційний підхід акцентує увагу на зміні відносин власності, розвитку мануфактури і найманої праці. Цивілізаційний же підхід інтерпретує розглянутий перехід як відродження на новій основі ідей античного антропологізму та циклічності.

Соціокультурна парадигма. Поняття цивілізація часто представляється як синонім поняття культура. У подібній інтерпретації зв'язку цивілізації і культури є і свої підстави (соціокультурна спадковість), і свої обмеження. Цивілізація, зокрема, співвідноситься не з культурою в цілому, а з її занепадом або підйомом. Для О. Шпенглера цивілізація – це крайній і штучний стан культури. Вона несе негативну відтінок “як органічно-логічний наслідок, як завершення і результат культури”. Засновник історичної школи Анналів Ф. Бродель, навпаки, вважає, що “культура – це цивілізація, яка не досягла своєї зрілості, свого соціального оптимуму і не забезпечила свого зростання”. Можна сказати, що цивілізація споріднена з культурою, але нетотожна їй.

На думку А. Філіпенка окрім трьох вищезазначених парадигм варто виділяти ще дві: технологічну та економічну.

Технологічна парадигма пояснює способи створення другої природи за допомогою суспільних технологій, що включають в себе і

матеріальні, і духовні компоненти. Вона охоплює всі наявні засоби матеріального і духовного виробництва, в тому числі мову та інші сучасні знакові, зокрема, комп'ютерні системи, соціальні та техніко-технологічні норми і стандарти, які закріплені в традиціях, звичаях, у державно-юридичних нормах і положеннях, законотворчості, правопорядку, в технічній документації тощо. Домінантою технологічної парадигми є відносини людина-техніка. Вони не лише відображають поступальну еволюцію трудових функцій людини від ручної праці до машинної і до сучасних автоматизованих, самокерованих кібернетичних систем, а й процес соціалізації самої людини – зміну її кругозору, професійних та інших навичок, досвіду, знань, світогляду, оточуючого соціально-природного середовища, життєвих орієнтирів та установлень, соціальних позицій, що перетворюють людину на соціального індивіда. Саме на цих засадах сформувались поняття доіндустріального, індустріального, постіндустріального суспільств.

Економічна парадигма тісно пов'язана з технологією. Вона розглядає такі глибокі фундаментальні категорії, як власність, зміст і характер виробництва чи ширше – взаємодію людини і природи, суспільні форми праці, насамперед поділ і кооперацію праці як засоби зростання її продуктивності. Економічні чинники є основою періодизації макророзвитку (світових цивілізацій).

1.2. Школи цивілізаційного аналізу суспільно-історичного процесу

Основа сучасної парадигми цивілізації сформувалась під впливом різних шкіл, які умовно можна об'єднати у три групи:

– формаційна (унітарна, лінійно-стадіальна) – представники: Конт О., Маркс К., Ростоу У., Белл Д., Тоффлер О.;

– цивілізаційна (культурно-історична, локально-релятивістська) – представники: Данилевський Н.Я., Леонтьєв К.М., Шпенглер О., Тойнбі А. Дж.;

– світо-системна – представники: Блок М., Февр Л., Бродель Ф.

Не зважаючи на розбіжності, що притаманні цим підходам їх об'єднує, по-перше, спроба визначити та довести існування “елементарних неподільних одиниць” цивілізації (як то локальні цивілізації, світі системи), дослідити їх зародження, розвиток та взаємодію. По-друге, визначити подальші перспективи існування цивілізації як у масштабі “елементарних неподільних одиниць”, так і на загально-планетарному рівні.

Основною ідеєю **формаційної (унітарної, лінійно-стадіальної) моделі** історії є єдність людської історії і її прогрес у формі стадіального поступального розвитку. Історія розглядається як процес, що

складається з певних стадій (формацій, етапів) розвитку.

У рамках даної моделі історії виділяються дві концепції:

- марксистська;
- теорія постіндустріального суспільства.

Основними складовими цих концепцій є:

– **визнання основоположниками першої концепції** (К. Маркс, Ф. Енгельс) способу виробництва як основи суспільно-історичного розвитку, що дозволило виділити кілька основних суспільно-економічних формацій, що послідовно змінюють одна одну. Ця концепція також загальновідома як формаційний, або “теорія (вчення) про суспільно-економічні формації”;

Формаційний підхід пояснює перехід від менш розвинутої економічної системи до більш розвинутої насамперед економічними чинниками (розвитком продуктивних сил, взаємодією їх з виробничими відносинами, дією економічних законів, передусім законом адекватності виробничих відносин рівню і характеру розвитку продуктивних сил) і вважає політичні, правові, національні та інші фактори другорядними.

Марксизм розглядає історію як природничо-історичний процес зміни суспільно-економічних формацій. Кожна суспільно-економічна формація – це історичний тип суспільства, заснований на певному способі виробництва. Кожному типу суспільства властивий відповідний тип виробничих відносин (економічний базис) та специфічних політичних, правових та інших установ (надбудова).

Скажімо, у рабовласницьких суспільствах основу економічного добробуту становили раби. Забезпечення належного управління рабською працею вимагало специфічного управлінського апарату та правил поведінки. З переходом до феодального суспільства основу економічного базису становить феодал – земельна ділянка чи встановлений постійний прибуток від сюзерена. Відповідно, змінюється і система відносин, що обслуговувала економіку.

Марксистки вважали, що рушійна сила розвитку є класова боротьба, а сам цей процес визначений соціально-економічним розвитком суспільства. Зміна типу формації означає зміни в політичній надбудові суспільства, що викликані розвитком самого способу виробництва та продуктивних сил. Сам же процес зміни історичних типів формацій характеризується об'єктивністю: у цілому він не залежить від волі і свідомості людей, різні суб'єктивні фактори можуть лише прискорити чи сповільнити його, але не перервати чи повернути його в інший бік. Кожна наступна формація є історично більш прогресивною, ніж попередня.

– **технічний чинник** – на думку основних представників другої концепції (У. Ростоу, Д. Белл, Е. Тоффлер) цей критерій дозволяє

виділити три типи суспільств: традиційне (аграрне), індустріальне (промислове), постіндустріальне (електронно-цифрове, інформаційне, нано-суспільство), які також послідовно змінюють один одного. В якості домінанти другого типу суспільства – індустріального, – виділяється технологічний уклад (як організуючий принцип), що дозволяє здійснити диференціацію країн, що знаходяться на різних етапах розвитку індустріального суспільства.

Широку популярність У. Ростоу принесла його концепція “стадій економічного розвитку”, згідно якої історія складається з 5 фаз чи стадій, які формуються під впливом НТП: традиційне суспільство, стадія переходу, стадія підйому (зростання), стадія зрілості, період високого рівня масового споживання. Стадії відрізняються рівнем розвитку науки і техніки, а також соціальною структурою та системою цінностей.

Д. Белл є засновником концепції постіндустріального суспільства, відповідно до якої зміни у всіх сферах суспільства, зумовлені НТР, призводять до перетворення капіталістичного індустріального суспільства на постіндустріальне. При якому в економічному секторі відбувається перехід від виробництва товарів до економіки послуг, у структурі зайнятості відбувається домінування професійного та технічного класу, центральне місце посідають теоретичні знання як джерело нововведень та формулювання політики.

Е. Тоффлер автор теорії суспільства “третьої хвилі”. Суспільство пережило три хвилі – перша хвиля – аграрна революція, друга – промислова революція, третя (60–70 р. XX ст.) – технологічна революція, яка повинна призвести до виникнення надіндустріальної цивілізації.

Цивілізаційна (культурно-історична, локально-релятивістська) модель історії передбачає заперечення єдності самої історії і її прогресуючого розвитку. Її засновниками вважають Н.Я. Данилевського (1822–1885), К.М. Леонтьєва (1831–1891), О. Шпенглер (1880–1936), А.Дж. Тойнбі (1889–1975).

У праці “Занепад Європи” О. Шпенглер зазначає, що, існує ряд цивілізацій, кожна з яких є природним і неминучим завершенням особливої культури. У цьому важливому поділі культури і цивілізації, перша – це щось живе, своєрідна “душа”; а друга виникає як уречевлення, крайній стан культури, поступовий розклад відмерлих культурних форм. О. Шпенглер виділяє і порівнює вісім культур. Усі вони в різні часи проходили ті самі стадії – ранньої, пізньої культури, потім вступали в стадію цивілізації. Розвиток набуває, таким чином, форми циклу, а не лінійного прогресу; кожна культура проходить відповідні стадії, потім вироджується в цивілізацію, занепадає і вмирає. Економічним відносинам при цьому відводиться досить скромне місце. Сама по собі економіка, за Шпенглером, не утворить системи; вона лише відо-

бражає певний бік духовного життя.

У моделі, запропонованій А. Тойнбі, цивілізація стає основною складовою одиницею історичного процесу. Він відкидає ідею цивілізаційного членування за географічними чи расовими ознаками, і як класифікуючу ознаку вибирає наявність особливої Церкви. Генезис будь-якої цивілізації відбувається у результаті сукупності факторів, які він називає “викликом”, що виникає зі зовнішнього оточення – як із природного, так і з людського середовища. Суспільний та економічний розвиток є своєрідною “відповіддю” на цей “виклик” і втілюється в піднесенні цивілізації, за яким іде її занепад, а найчастіше настає смерть. Рух загалом набуває циклічного характеру.

Розквіт тієї чи іншої цивілізації не пов’язаний з економічною експансією. Розквіт цивілізації визначається передусім розвитком внутрішніх сил особистості, процесом самовизначення індивіда. Саме соціокультурне самовизначення особистості, що йде своїм специфічним шляхом, а не технічний і господарський прогрес як такі А. Тойнбі вважає основним свідченням розвитку даної цивілізації.

Наприкінці першої половини ХХ ст. з’являється ще один підхід до аналізу історичного процесу. Ця наукова школа отримала назву *світо-системного підходу*.

Даний підхід пов’язаний з науковою діяльністю засновників французької історичної школи “Анналів” – Марком Блоком і Люсьєном Февром, а також з найвидатнішим представником цієї школи Фернаном Броделем (1902–1985). Найвищими досягненнями є праці Ф. Броделя, зокрема “Середземномор’я та сучасний світ в епоху Філіпа II”, “Матеріальна цивілізація, економіка та капіталізм, XV–XVIII ст.”, де дано опис регіональної економіки як мережі відносин, висловлений погляд про те, що матеріальна основа, економічна історія визначає розвиток суспільств. Ф. Бродель вважає, що відносини людей в процесі виробництва визначаються її економічною та соціальною історією.

Цивілізація визначається як цілісна історична система, яка утворюється із сукупності взаємодії соціальної, економічної, політичної та культурно-психологічної підсистем. Вона є взаємозв’язком низки факторів, які створюють великомасштабну взаємодію різних елементів. Соціальна (біосоціальна) підсистема об’єднує все, що має відношення до існування людей, засобу життя, відтворенню населення. Економічна підсистема включає виробництво, обмін, регулювання економіки, техніку, систему комунікацій. Культурно-психологічна підсистема включає всі вияви духовного життя – цінності, норми, знаково-комунікаційні системи, які забезпечують взаємодію людей.

Головну увагу Ф. Бродель приділяє матеріальній діяльності людей, аналізує її через технологічну сторону. Він не бачив циклічності в

динаміці цивілізацій; запроваджував категорію “велика тривалість” – тривалий історичний час, протягом якого існує цивілізація і зберігається накопичений досвід.

Пізніше, на стику неомарксизму і школи “Анналів” виникла сама школа світ-системного аналізу, творцем якої став американський учений Іммануель Валлерстайн. Представники даної школи доводили необхідність виділення одиниць більших, ніж соціально-історичні організми – локальні цивілізації. В основу виділення цих одиниць основоположники школи поклали не культуру, а економіку, що, з одного боку, ріднить їх підхід з лінарним-стадіальною моделлю історичного процесу. З іншого боку, вони заперечували стадіальність і лінійність розвитку.

Центральною категорією та одиницею аналізу в їхній системі моделювання історичного розвитку є:

За Ф. Броделем, “світ-економіка”: “... Світ-економіка ... частина Всесвіту, економічно самостійна частина планети, здатна в основному бути самодостатньою”.

За І. Валлерстайном, історичні (соціальні) системи, тотальності: “... єдиними тотальностями, які існують або існували історично, є міні-системи і світи-системи, а в XIX і XX століттях існував і існує одна єдина світ-система – капіталістична світ-економіка”.

Відмінністю світо-системного підходу (Ф. Бродель) і світ-системної перспективи / світ-системного аналізу (І. Валлерстайн) від цивілізаційного підходу є те, що вектор аналізу їх досліджень був спрямований на вивчення економічних зв'язків між соціумами (“світами-економіками”) як цілісними історичними (економічними) системами. За такого типу зв'язків відсутні власне Захід і Схід, а є лише центр (ядро), полупериферія та периферія. Основна ідея теорій світів-економік полягає в тому, що в системі світового господарства і економіці окремих територій існує певна ієрархія, заснована на функціонуванні механізму нерівності та експлуатації. Тобто, у сучасному світовому господарстві кілька індустріально розвинених капіталістичних країн експлуатують більшість менш розвинених і зовсім не розвинених країн, в результаті чого виникає ситуація несправедливого одностороннього перетікання ресурсів із слаборозвинених країн до розвинених, що збільшує розшарування між багатими і бідними країнами.

Ще одним із засновників світ-системного підходу вважається німецький економіст і соціолог Андре Гундер Франк, проте його наукові погляди помітно відрізняються від методології підходу Ф. Броделя, І. Валлерстайна.

Андре Гундер Франк (1929–2005) заперечує підхід Ф. Броделя, І. Валлерстайна про існування безлічі світів-економік і світів-систем.

Згідно А.Г. Франку, мова повинна йти лише про одну Світ-Систему, яка виникла не менше 5000 років тому, а потім через численні цикли експансії та консолідації охопила весь світ. А.Г. Франк був відомий прибічником кітаєцентричної теорії світового розвитку, відповідно до якої центр цивілізації, виникнувши в Китаї, потім послідовно переміщався на захід – в Індію, Азію, Середземномор'я, Західну Європу, Північну Америку, і знову повертається до Китаю.

1.3. Типи та види цивілізацій.

Локальні цивілізації – поняття, ознаки, класифікація

Варто зазначити, що домінуючою серед розглянутих вище шкіл на даний час є школа цивілізаційного розвитку. Зважаючи на це, розглянемо детальніше різні підходи і позиції щодо оцінки феномену цивілізації.

За просторово-часовою ознакою виділяють три типи цивілізацій:

- глобальна цивілізація – частина (або все) людство, що досягло рівня цивілізаційного розвитку та проходить певні стадії, фази життєвого циклу;
- світові цивілізації як великі етапи розвитку глобальної цивілізації та цикли поколінь локальних цивілізацій, епохи в розвитку людства як єдиної мегасистеми;
- локальні цивілізації як найважливіші складові частини глобального співтовариства, що розрізняються за системою цивілізаційних цінностей, умов проживання і діяльності, історичним досвідом. Вони також проходять через певні етапи історичного шляху – зміну поколінь локальних цивілізацій і фаз життєвого циклу кожної цивілізації і кожного їхнього покоління.

Кожна цивілізація не залежно від типу має свій *життєвий цикл*. Він складається з декількох стадій:

- зародження (в надрах попереднього суспільства);
- становлення в епіцентрі, розповсюдження (у просторі) і вдосконалення за структурою;
- зрілості, повної реалізації властивого їй потенціалу;
- кризи, занепаду (поступається місцем наступній цивілізації);
- перебування в залишковому, реліктовому стані на наступному етапі розвитку суспільства, у новій цивілізаційній системі.

Життєві цикли властиві і локальним, і світовим, і глобальної цивілізаціям. При цьому, не всі локальні цивілізації проходять всі стадії життєвого циклу, в повному масштабі. Цикл деяких з них перерива-

ється внаслідок природних катастроф (так сталося, наприклад, з мінойською цивілізацією) або зіткнень з іншими культурами (доколумбові цивілізації Центральної і Південної Америки, скіфська протоцивілізація).

Вчені, які досліджують історії цивілізацій дійшли до висновку про закономірність стиснення історичного часу. Кожен черговий крок в історії цивілізацій характеризується більш коротким життєвим циклом, прискоренням темпу історичного прогресу. Якщо часовий простір перших світових цивілізацій і покоління локальних складало кілька тисячоліть, то останніх – лише кілька століть.

Кожен з зазначених вище типів цивілізацій може бути класифікований за різними ознаками. Так, значного поширення набула класифікація всесвітніх (глобальних) цивілізацій за домінуючими економічними ознаками, такими як вид виробництва, характер праці, провідний тип власності. За даними ознаками всесвітні (глобальні) цивілізації поділяють на наступні види:

– аграрна цивілізація за своєю часовою тривалістю охоплює найбільший період, початок якого поклала неолітична (аграрна) революція (IV–III тис. до н.е.), що ознаменувала перехід від рабовласницького до виробляючого господарства. Теоретичне відображення вона мала у вченні фізіократів та меркантилістів. У цей час аграрна економіка становила ядро цивілізації.

– індустріальна цивілізація продемонструвала небачені темпи економічного зростання та залучення до виробництва небаченої маси ресурсів. За 2,5 століття, починаючи з XVII обсяг світового промислового виробництва зріс у 1730 разів. Зараз індустріальна модель розвитку знаходиться в стадії глибокої і всеосяжної кризи, що проявляється, по-перше, в неконтрольованому винищенні речової природи, по-друге, у підпорядкуванні живої праці минулій, тобто у залежності людей від машин.

– на межі тисячоліть проявляються обриси постіндустріальної цивілізації. Головними ознаками якої є: широка інтелектуалізація виробництва, пріоритетний розвиток науки, розвиток складної розумової праці, вирішальна роль надається людському розуму, поступове освоєння космічного простору; перехід до відновлюваних енергетичних джерел. Відбувається гармонізація відносин “людина-природа” та “людина-людина”

Існують різні підходи до класифікації світових цивілізацій. Так, Кузик Б.Н., Яковець Ю.В. виділяють 7 світових цивілізацій, які змінювали одна одну:

– неолітичну (VIII–IV тис. до н. е.), не повністю сформувалася за своєю структурою; в кінці періоду локальні цивілізації тільки почали складатися;

– ранньокласову (кінець IV – початок I тис. до н. е.), структура цивілізації повністю сформувалася і відбулася найбільша кількість епохальних інновацій, що визначили обличчя суспільства;

– античну (початок I тис. до н. е. – середина I тис. н. е.) – досягли найбільших висот у духовній (“осьовий час”) і в державно-правовій сферах (Римська імперія, римське право);

– середньовічну (VI–XV ст.), коли лідерство перейшло до західноєвропейської і східних (китайської, індійської, мусульманської) цивілізаціям. Панівну роль у житті суспільства грали релігії, панував національний соціокультурний лад;

– раньоіндустріальну (XVI–XVIII ст.) – період домінування західноєвропейської, китайської, індійської та євразійської цивілізацій, становлення і розповсюдження капіталізму, перших буржуазних революцій;

– індустріальну (кінець XVIII – кінець XXI ст.), що почалася з промислового перевороту, Французької буржуазної революції і встановлення незалежності США. У цей час панувала західна цивілізація, якій протистояла російська; сформувалася, а потім розпалася система колоніалізму; був проведений соціалістичний експеримент, що охопив значну частину світу;

– постіндустріальну (початок XXI – імовірно кінець XXII ст.), відмінними ознаками якої, ймовірно, будуть гуманістично-ноосферний характер, глобалізація економічних, соціо-політичних та інформаційних процесів, тенденція до депопуляції, становлення нової наукової парадигми та інтегрального соціокультурного ладу.

На відміну від світових цивілізацій, локальні цивілізації – виражають культурно-історичні, релігійні, етнічні, економіко-географічні особливості окремих країн, групи країн, етносів, пов’язаних спільною долею.

Існує кілька варіантів класифікації локальних цивілізацій.

Перший варіант передбачає дихотомний поділ на західні та східні цивілізації. До західних цивілізацій відносяться майже всі розвинені країни. Їх історичні коріння формувалися під впливом античності, християнства, індивідуалізму та демократичних традицій.

Східні цивілізації сформовані під впливом мусульманства та буддизму, провідної ролі держави, домінування колективізму та бюрократії над правами особистості.

Другий варіант передбачає поділ локальних цивілізацій на традиційні та техногенні, для яких притаманний постійний пошук та використання нових технологій, не тільки виробничих, але й соціального управління і соціальних комунікацій.

За типами розвитку виокремлюють:

– непрогресивні форми існування (природні суспільства), яким притаманні відсутність розвитку, статичність суспільства. До цього типу відносяться народи, які живуть в межах природного річного циклу, в єдності та гармонії з природою.

– цивілізації циклічного розвитку (цивілізації Сходу);

– цивілізації прогресивного типу розвитку (греко-латинська, західна цивілізації).

За характером виникнення та походження локальні цивілізації поділяють на – аборигенні (туземні), трансплановані (перенесені), амальгамні (змішані). Кожна може трансформуватися в іншу. Більшість цивілізацій є амальгамними.

За складом – моноетнічні (японська, індуська, конфуціанська), поліетнічні (західна, ісламська, африканська, латиноамериканська)

За географічною ознакою – компактно розташовані на одній території (африканська, індуська), розпоршені на кілька континентів (західна, ісламська)

У сучасній науковій літературі наведено докладний аналіз форм взаємодії цивілізацій. Так, виділяють такі основні види:

– зіткнення цивілізацій – збройний конфлікт на різних рівнях, від світової до регіональної війни. Воно може завершитися або встановленням нової рівноваги між воюючими державами, або підкоренням та знищенням цивілізації, яка зазнала поразки, з включенням її залишків до складу цивілізації-переможця (як це сталося, наприклад, з включенням перської цивілізації до складу мусульманської або загибеллю стародавньої американської культури);

– протистояння, протиборство цивілізацій у геочивілізаційному просторі, яке може тривати століттями, іноді, переростаючи в конфлікти (холодна війна між США та СРСР);

– діалог між цивілізаціями в різних аспектах, поступово розширює взаєморозуміння між ними, що сприяє ослабленню ворожості, підвищенню толерантності, готовності до співпраці. Прикладом може служити взаємовідношення між євразійською та японською цивілізаціями після Другої світової війни;

– співпраця цивілізацій у вирішенні спільних проблем на взаємовигідній основі: при військових конфліктах (наприклад, між євразійською, північноамериканською цивілізаціями і частиною західно-

європейських країн під час Другої світової війни), у вирішенні спільних стратегічних завдань (наприклад, нерозповсюдження ядерної зброї), при екологічній катастрофі тощо Полеми такої співпраці служать ООН та інші міжнародні організації;

– партнерство – вища форма співпраці цивілізацій на довгостроковій, стійкій, взаємовигідній основі при наявності широкої сфери спільних інтересів, що не виключає їх розбіжності в деяких питаннях (країни члени ЄС).

Отже, розвиток сучасної цивілізації – це тривалий та складний процес, який вимагає всебічного вивчення та аналізу. Як видно з розглянутого вище, наразі не існує єдиного бачення причин, шляхів та етапів розвитку цивілізації. Подібне розмаїття думок не могло не вплинути на формування різних підходів до вивчення економічної складової розвитку цивілізації, розгляду яких і присвячена друга тема даного курсу.

Література: [27, 28, 31, 32, 36, 45-47, 49, 56]

Запитання для самоконтролю

1. Дайте визначення поняття “цивілізація”.
2. Охарактеризуйте основні цивілізаційні парадигми.
3. Порівняйте основні школи цивілізаційного аналізу.
4. Поясніть суть життєвого циклу цивілізації.
5. Які види цивілізацій розрізняють у сучасній науці?
6. Дайте характеристику глобальним цивілізаціям.
7. Наведіть приклади світових цивілізацій.
8. Поясніть сутність локальних цивілізацій, наведіть їх класифікацію.
9. Які існують форми взаємодії цивілізацій, наведіть приклади.

Тема 2. Економічний дискурс

- Сутність економічного дискурсу.
Характеристика глобального економічного дискурсу
- Порівняльна характеристика дискурсів синергізму, транзитивізму та дивелопменталізму

2.1. Сутність економічного дискурсу.

Характеристика глобального економічного дискурсу

Дискурс (лат. *aīscursus* – міркування, фр. *awscours* – промова, виступ) – сукупність висловлень, які стосуються визначеної проблематики, розглядаються у взаємних зв'язках з даною проблематикою, а також у взаємних зв'язках між собою.

Одиницями дискурсу є конкретні висловлення, які функціонують у реальних історичних, суспільних і культурних умовах, а у своєму змісті і структурі відображають часовий аспект, інтеракції між партнерами, які творять даний тип дискурсу, а також простір, у якому він відбувається, значення, які він створює, використовує, репродукує або перетворює.

Економічний дискурс розкриває теоретичну економію однак з розумінням того, що будь-яке економічне знання є відносним, не лише в мовній інтерпретації, а й математичній ті інших формалізаціях.

Для того, щоб дати характеристику сучасному економічному дискурсу необхідно розглянути історію становлення та еволюцію економічних теорій, що вплинули на формування сучасного бачення ролі та значення економіки у суспільстві.

Прийнято вважати, що економіка як наука, тобто систематизоване знання про сутність, цілі та завдання економічної системи, виникла в XVI–XVII ст. Саме цей час зароджується *меркантилізм* (від італ. *Mercante* – торговець, купець) – вчення, яке досліджувало джерела походження багатства.

Економічні погляди меркантилістів не можна розглядати як єдину, цілісну, наукову теорію. Конкретна меркантилістська політика і теорія меркантилізму пройшли два етапи у своєму розвитку.

Ранній меркантилізм виник ще до епохи великих географічних відкриттів. Найбільш відомими представниками цього напрямку були Вільям Стаффорд в Англії та Гаспар Скаруффі в Італії.

Ранній (монетарний) меркантилізм ґрунтувався на теорії грошового балансу. Ця теорія мала два завдання: по-перше, залучити в країну якомога більше грошей з-за кордону; по-друге – зберегти гроші

в самій цій країні. Відтак поставала вимога якнайменшого витрачання і якнайбільшого нагромадження грошей у країні з одночасною заборону їх вивезення.

Властиві монетарному меркантилізму XVI ст. заходи – заборона вивезення грошей, обмеження імпорту, збільшення видобутку золота та срібла там, де це було можливим, встановлення високого імпортного мита, зниження позичкового процента – неодноразово впроваджувалися, наприклад в Іспанії, але не дали очікуваних результатів.

У другій половині XVI ст. система монетарного меркантилізму змінюється системою меркантилізму мануфактурного, що досягла свого розквіту у XVII ст. Основними представниками його були Томас Мен у Англії, Антуан Монкретєн у Франції, Антоніо Серра в Італії. Виникла власне система меркантилізму, для якої характерною є теорія торгового балансу. Пізні меркантилісти центр ваги перенесли зі сфери грошового обігу у сферу товарного обігу. Вони ставили своїм завданням скасування заборони вивезення грошей, обмежень імпорту іноземних товарів; форсування експорту національної продукції передовсім промислової; завоювання ринків, у тім числі колоніальних, і забезпечення активного торгового сальдо, тобто перевищення вартості вивезених з країни товарів над вартістю товарів, увезених у країну. З цією метою заохочувався розвиток промисловості, що виробляла товари на експорт, розширювалося мореплавство. На перший план висувалася політика протекціонізму, що розглядалася як найліпший засіб для забезпечення інтенсивнішого розвитку експорту. Держава запроваджувала систему митних заходів: увезення іноземних товарів, що конкурують з вітчизняними, а також вивезення сировини, яку можна було б переробити в середині країни, оподатковуються високим митом. І навпаки, встановлюються заохочувальні премії за експорт деяких вітчизняних товарів.

Отже, ідеологію меркантилізму розкривають такі головні положення:

– багатством є лише те, що може бути реалізованим і справді реалізується у грошах; тобто багатство – це не що інше, як нагромадження грошей;

– виробництво створює потрібні передумови для утворення багатства, а тому потребує постійного заохочення й розвитку;

– безпосереднім джерелом багатства є сфера обігу, тобто сфера, де продукти перетворюються на гроші;

– сфера обігу є водночас і джерелом прибутку, що утворюється завдяки продажу товарів за більш високою ціною, ніж ціна купівлі: $G - G' - G''$ – гроші, що породжують гроші, – такою є формула капіталу в меркантилістів;

– не будь-який обіг товарів і грошей є джерелом багатства. Обіг товарів усередині країни, на думку меркантилістів, хоч і збагачує одних осіб за рахунок інших, проте не збільшує і не зменшує загальної суми національного багатства. Джерелом багатства є лише зовнішня торгівля;

– баланс зовнішньої торгівлі має бути активним, тобто треба менше купувати в іноземців і більше їм продавати (проте щодо розуміння активного балансу погляди раннях та пізніх меркантилістів дуже різнилися).

Розвиток капіталістичних відносин спричинив занепад меркантилізму. Активізація теоретичних досліджень у різних галузях знань сприяла й розвиткові економічної думки, було покладено початок формуванню політичної економії як науки. За цих умов і виникла класична політична економія.

Класична політична економія зародилася в Англії в кінці XVII ст. та у Франції на початку XVIII ст., прийшовши на зміну меркантилізму.

Творцем класичної школи був Адам Сміт (1723–1790), Давид Рікардо (1772–1823), Томас Мальтус (1766–1834), Жан Батіст Сей (1767–1832), Джон Стюарт Мілль (1806–1873).

Незважаючи на відмінності їх поглядів, всі вони є класиками політичної економії. Класиків об'єднувало те, що вони шукали джерело багатства суспільства в ефективній формі організації суспільного господарства, а не в кількості природних ресурсів або в активному торговому балансі країни. Предметом їх аналізу стали відносини між людьми в процесі господарської діяльності.

Разом з тим вчення класиків відрізнялися деякою абстрактністю і відірваністю від реального господарського життя. Їх дослідження носили багато в чому економіко-філософський характер, стосувалися обґрунтування економічної політики держави.

Біля витоків класичної економічної теорії стояв – шотландський економіст Адам Сміт (1723-1790). Основна ідея вчення А. Сміта – ідея лібералізму, мінімального втручання держави в економіку, ринкового саморегулювання на основі вільних цін, що складаються в залежності від попиту та пропозиції. Ці економічні регулятори він називав “невидимою рукою”, тобто стихійно діючими об'єктивними економічними законами, які реалізуються крім, а часом і проти волі людини. Основою вчення А. Сміта був принцип вільної конкуренції. Адам Сміт розробив теорію абсолютних переваг (theory of absolute advan tage). Відповідно до цієї теорії, країна повинна експортувати ті товари і послуги, для виробництва та надання яких у неї є більш продуктивні віз можності. З іншого боку, більш доцільно імпортувати товари і послуги

з тих країн, які володіють більш продуктивними можливостями для їх випуску.

Продовжувачем учення А. Сміта був інший видатний представник англійської буржуазної класичної політекономії – Давид Рікардо (1772–1823). У розробці теорії трудової вартості він пішов далі А. Сміта і показав, що вартість товару визначається працею, витраченою на його виробництво. Єдиним джерелом вартості є праця робітника, який і лежить в основі доходів різних класів (заробітної плати, прибутку, відсотка і ренти), а прибуток – є результат несплаченої праці робітника. Вказавши на протипагу заробітної плати і прибутку, Д. Рікардо виявив протиріччя класів буржуазного суспільства. Д. Рікардо розробив теорію порівняльних переваг (theory of comparative advantage). Відповідно до цієї теорії, країна повинна експортувати ті товари і послуги, у виробництві та наданні яких вона володіє відносно більш високою продуктивністю. З іншого боку, більш доцільно імпортувати товари (послуги) з тих країн, які мають відносно більш високою продуктивністю у виробництві цих товарів.

Ще одним видатним представником класичної школи був Томас Мальтус. Основний твір – “Досвід про закон народонаселення”, головна мета якого – намітити шлях до поліпшення становища нижчих класів суспільства. У цій роботі він виходив з 4 основних положень:

- 1) суспільство перебуває у стані рівноваги, коли кількість продуктів споживання відповідає чисельності населення;
- 2) при відхиленні від рівноваги в суспільстві виникають сили, які повертають його до рівноваги;
- 3) ціни всіх товарів визначаються співвідношенням попиту і пропозиції;
- 4) існує закон народонаселення, згідно з яким і населення і виробництво при відсутності перешкод необмежено ростуть, а швидкість росту народонаселення вище швидкості росту предметів споживання. Населення зростає в геометричній, а виробництво в арифметичній прогресії.

Т. Мальтус вважав, що економічне зростання обмежене небезпекою більш швидкого зростання народонаселення, випереджального зростання предметів споживання – в цьому полягає проблема. Оскільки народонаселення зростає швидше виробництва предметів споживання, для досягнення рівноваги необхідно щоб розмноження затримувалося. У примітивних суспільствах це відбувається через хвороби, голод і війни. У сучасному суспільстві – через заробітну плату. Надмірний ріст населення зменшує зарплату і тим самим обмежує зростання населення в наступному періоді. Навпаки, зростання зарплати призводить до зростання населення і тим самим до бідності в наступний період. Економічне значення має не номінальна (грошова), а реальна зарплата,

яка визначається ціною споживаної їжі. Тому бідність не можна подолати роздачею грошей. Зростання бідності є соціально небезпечним явищем, тому що викликає заклот. Оскільки, на думку Мальтуса, соціальну рівність не можливо, а поділ суспільства на дуже багатих і дуже бідних – небажаний, то основу здорового росту населення (тобто зростання населення без бідності) становить зростання виробництва і середнього класу. Середній клас становить основу суспільства, але в суспільстві повинні існувати також (нечисленні) багаті й бідні.

Важливе значення для розвитку класичної школи мали дослідження Жана Батиста Сея, який досліджував питання вартості, цінності, розподілу, факторів виробництва. Вартість або “цінність” кожного товару, поки вона не встановлена на ринку, абсолютно довільна і невизначена. Вартість товарів реалізується на ринку в ціні, яка складається під впливом попиту і пропозиції. Та кількість грошей, яку дають продавцеві за його товар, і визначає її “цінність”.

Ж. Б. Сей виділяв три фактори виробництва: праця, капітал і землю, з якими і його “теорія розподілу”. Оскільки праця, земля і капітал відіграють певну і самостійну роль в процесі виробництва, отриманий від продажу товарів дохід має розподілятися між учасниками виробничого процесу як оплата їх “виробничих послуг”. Сей доводив, що робітники не можуть претендувати на весь продукт праці, оскільки вони не єдині учасники виробничого процесу, їхній дохід має бути не тільки обмежений заробітною платою, але й рівень її не може бути надто високий. Логіка міркувань така: “Низька заробітна плата внаслідок конкуренції знижує ціну продуктів, а тому вигоду з цієї дешевизни ціни отримують споживачі продуктів, тобто все суспільство”. А оскільки робітники є основною масою споживачів, вони найбільше виграють від низької ціни предметів споживання, аніж від підвищення заробітної плати.

Стосовно розподілу прибутків, Сей поділяє їх на “підприємницький дохід” і “процент”. Якщо останній – це оплата послуг капіталу, то “підприємницький дохід” – це винагорода підприємцю за ризик, талант і висококваліфіковану працю по управлінню.

Одне з ключових місць у поглядах Сея посідає теорія ринку. Він вважає, що надмірна виробництво неможливе і є лише наслідком браку товарів-компліметів (благ, які використовуються разом з даними). Ж. Б. Сей формує чотири основних закони ринку: чим більший ринок, тим більше екстенсивним є виробництво і тим більш прибутковим він є для виробника; оскільки ціна зростає зі зростанням пропозиції, кожен виробник зацікавлений в успіху іншого, так як успіх однієї галузі сприяє успіху інших, стимулюючи загальне розвиток; імпорт сприяє розвитку обміну, оскільки іноземні товари можна придбати лише після

реалізації своїх; ті верстви суспільства, які нічого не виробляють, не примножують багатство економіки, але розоряють його.

Представником пізньої класичної школи був Джон Стюарт Мілль. У його економічної теорії домінував принцип лібералізму. Багатство, на його думку, складається з благ, що володіють міноюю вартістю. Річ, за яку не можна нічого отримати, якою б корисною вона не була, не може бути багатством. Наприклад повітря – його отримують безкоштовно. Але як тільки виникає обмеження, річ набуває мінову вартість. Грошовий вираз товару – це його ціна. Вартість грошей вимірюється кількістю товару, які на них можна купити. За інших рівних умов вартість грошей обернено пропорційна їх кількості – всяке збільшення кількості грошей знижує їхню вартість. Безпосередні ціни встановлюються конкуренцією, яка виникає через те, що продавець хоче продати дорожче, а покупець купити дешевше. При вільної конкуренції ціна відповідає рівності попиту і пропозиції. У тривалому періоді часу ціна не може бути нижче витрат виробництва.

Отже, ідеологію класичної політичної економії розкривають такі головні положення:

– ринковий порядок є природним, ринкова економіка діє як саморегульована;

– необхідність природної волі, при якій роль держави мінімальна, тобто безумовний економічний лібералізм. Дія “невидимої руки”;

– концепція “економічної людини”, в якій людина розглядається з точки зору його господарської поведінки, інтересів, стимулів, прагнення власної вигоди;

– ринкові закони кращим чином можуть впливати на економіку, коли приватний інтерес стоїть вище суспільного, тобто коли інтереси суспільства в цілому розглядаються як сума інтересів складових його осіб;

– рівність сторін, що дозволяє вести торг до досягнення максимальної вигоди;

– на ринку діє досконала, вільна конкуренція, що забезпечує плинність ресурсів, рухливість цін і заробітної плати;

– багатство створюється працею представників усіх професій. Економічний світ – величезна майстерня, де існують поділ праці, обмін його продуктами, суперництво між виробниками з метою отримання прибутку, накопичення капіталу. Все це і призводить до зростання багатства країни;

– класична школа розробила трудову теорію вартості, хоча в ній виявилось два варіанти. Відповідно до першого, вартість і ціна товару визначаються витраченим на нього суспільною працею. Відповідно до другого, вартість і ціна товару визначаються витратами вироб-

ництва, тобто з витрат праці, відсотка, ренти, так як поряд з працею в створенні продукту і доходів беруть участь капітал і земля;

– велику увагу приділено ринковій ціні, впливу на неї попиту і пропозиції, впливу вільної конкуренції на попит, пропозицію і ціни. Іншими словами, класична школа розробила концепцію ринкового механізму;

– теорія доходів базується на класовому підході. Суспільний продукт розподіляється між трьома класами: робітниками, капіталістами і землевласниками. Відповідно проаналізовано такі категорії, як заробітна плата, прибуток і рента, а також взаємозв'язки між ними. Встановлюється еластичність співвідношення цін і заробітної плати;

– важливе значення має теорія капіталу, який розглядається як накопичений запас, “від якого очікують отримати дохід”. Розглянуто частини капіталу і процес його накопичення. Накопичення капіталу само по собі стає причиною зростання продуктивності праці, а значить, і суспільного багатства;

– у період класичної школи сформувалася концепція грошового обігу (проста кількісна теорія грошей). Складові частини концепції: 1) стійкий грошовий обіг – важлива умова зростання економіки; 2) така стійкість можлива лише при грошовій системі, заснованій на золоті; 3) золото в обігу може бути замінено паперовими грошима, які обмінюються за твердим паритетом на золото;

– важливе значення має теорія відтворення, яка розглядає два процеси: просте і розширене відтворення. Неможливість загальної кризи надвиробництва обґрунтовувалося законом Сея (пропозиція породжує свій власний попит), а також твердженням, що заощадження не призводять до недостатності попиту.

Важливий внесок у розвиток економічної теорії зробив німецький мислитель-економіст Карл Маркс. Він створив теоретичну концепцію, що отримала назву *марксизм або теорія наукового соціалізму (комунізму)*.

Основні положення, даної школи наступні:

– сукупність виробничих відносин, в які вступають люди в суспільному виробництві складає економічну структуру суспільства, реальний базис, на якому підноситься юридична й політична надбудова;

– капіталізм заперечує демократію, трудяться заради отримання прибутку і має місце експлуатація одного класу іншим;

– неминучий крах капіталізму, тому що не забезпечується повна зайнятість;

– ідеалом вважає комуністичне суспільство, що складається з двох фаз: нижчої – соціалізму і вищій – комунізму, в цьому суспільстві

засоби виробництва не стануть більш об'єктом індивідуального привласнення, і кожна людина знайде справжню свободу;

– у центрі своєї теорії він поставив боротьбу класів; в первинному варіанті “Капіталу” немає і натяку на революцію, а мова йде про розвиток науки і техніки;

– основною теорією є теорія доданої вартості: робоча сила як товар продається за вартістю, джерелом доданої вартості є “неоплачена праця” робітників, які продають свою робочу силу, робочий день ділиться на “необхідний час” і “додаткової час” (у який і створюється додаткова вартість);

– капітал – засіб експлуатації робітника і встановлення влади над робочою силою, він поділяється на постійний (частина капіталу, яка втілена у засобах виробництва) та змінний (частина, яка втілена в робочій силі);

– закони ринкової економіки – обмін в будь-якому суспільстві повинен здійснюватися з дотриманням закону вартості – зв'язок між суспільною працею, вартістю і цінами товарів;

– заробітна плата – винагорода робітника за його працю як результат обміну з капіталістом за продану робочу силу;

– теорія відтворення – економічний цикл починається з підйому викликаного зростанням сукупного попиту з метою накопичення заради максимізації прибутку капіталістів і закінчується спадом – зниження норми прибутку і сповільнюється накопичення, причина криз – бідність і обмеженість споживання мас, яка протидіє прагненню капіталістичного виробництва розвивати продуктивні сили;

– трудова теорія вартості (вартість визначається суспільно необхідним робочим часом). Логічно завершуючи формування трудової теорії вартості К. Маркс зробив висновок, що, в основі вартості лежить тільки один виробничий фактор – праця, а прибуток капіталістів і рента землевласників – частина вартості, створеної працею робітників і безоплатно привласнюється власниками засобів виробництва і землі – це додаткова вартість. Маркс вирішив “парадокс Сміта”, згідно з яким вартість складалася з доходів – заробітної плати, прибутку і ренти і не включала постійний капітал. Розкриваючи неспроможність такого підходу, Маркс довів, що вартість в цілому складається з трьох частин: вартості матеріальних витрат, витрат на зарплату та прибутку – $c + v + m$ (де c – постійний капітал, який включає вартість засобів виробництва і предметів праці, v – змінний капітал, який включає витрати на зарплату, m – прибуток). К. Маркс обґрунтував принципову відмінність постійного капіталу (c) від змінного (v), оскільки в формуванні вартості: перший лише переносить свою вартість на собівартість нового продукту і тому названий постійним; другий збільшує собівартість і тому назва-

ний змінним. Саме він і створює прибуток. Тобто, $v + m$ утворюють новостворену або додаткову вартість. Розмежування капіталу на постійний і змінний дозволило Марксу створити наукову теорію, що виключає повторне врахування вартості минулої уречевленої в засобах виробництва праці.

У середині XIX ст. класична школа політичної економії виявилася в стані кризи, тому що її теорія базувалася на витратній трактуванні цінності і не могла пояснити ряду гострих проблем економіки. Найбільш слабким місцем класичної школи було те, що вона була слабо зорієнтована на суб'єкта-споживача, заради якого здійснюється виробництво. Погляд класичної школи був прикутий до виробника.

Вихід з кризи знайшли *маржиналісти*. Це напрямок економічної думки виник в останній третині XIX ст. У центрі даної системи стоїть суб'єкт з його потребами.

Маржиналістська революція проходила у два етапи. Перший етап охоплює 70–80-ті роки XIX ст., другий етап (1890-ті рр.) – отримав назву неокласичної школи. Багато вчених починали маржиналістську революцію, а потім сприяли створенню більш глибокої неокласичної теорії. Маржиналістську революцію здійснила блискуча плеяда таких учених, як Карл Менгер (1840–1921), Фрідріх фон Візер (1851–1926), Ейген фон Бем-Баверк (1851–1914), Вільям Стенлі Дживонс (1835–1882), Френсіс Еджуорт (1845–1926), Леон Вальрас (1834–1910), Джон Бейтс Кларк (1847–1938), Альфред Маршалл (1842–1924) та ін.

Сутність маржиналістської революції.

По-перше, здійснився переворот в методах аналізу, а саме:

а) центр ваги в аналізі був переміщений з витрат на кінцеві результати;

б) в якості вихідного моменту для економічної теорії прийняте суб'єктивне мотивування економічної поведінки індивідів (на відміну від позаособистісного трактування в попередніх теоріях); в економічну науку був вперше внесений принцип граничності. Класична наука зазвичай використовувала середні величини, оскільки вважалося що саме вони показують закономірності. Однак маржиналісти прийшли до висновку, що істотні закономірності відображають не середні, а граничні величини. Виник граничний аналіз.

По-друге, істотно змінилася постановка завдань. Класики акцентували увагу на динамічних задачах (економічне зростання, збільшення суспільного багатства). Маржиналісти зробила акцент на статичних завданнях, характерних для короткострокових періодів, протягом яких величини не встигають змінитися. При цьому аналізуються різні способи використання ресурсів для задоволення потреб, для вибору найкращого (оптимального).

По-третє, відбулася революція в теорії цінності. Відкидається класичний підхід до цінності (зведення її до витрат праці або до інших факторів). Цінність визначається маржиналістами ступенем корисного ефекту, тобто ступенем задоволення потреб.

Наслідком маржиналістської революції стало формування *неокласичної школи*, яка виникла в 90-х рр. XIX ст. після опублікування книги А. Маршалла “Принципи економіки” (1890). Неокласична теорія досліджувала ринкове господарство в період панування вільної конкуренції. Вона поєднала ідеї класичної політекономії з ідеями маржиналізму. Виникнення граничного аналізу А. Маршалл розумів не як революцію в науці, а як результат її еволюції. Неокласична школа панувала до 30-х рр. XX ст.

Перш за все потрібно звернути увагу на особливості методології неокласичного аналізу. У всіх попередніх теоріях акцент робився на джерелі цінності, абсолютному законі її формування. Наприклад, цінність виводилася з витрат праці або витрат виробництва, або з граничної корисності. Неокласики переходять до функціональної теорії, де немає місця абсолютним категоріям, всі вони розглядаються як відносні. Економічні явища аналізуються не за принципом руху від глибинних причин до поверхневих явищ, а за принципом взаємозалежності і взаємного визначення (принцип релятивізму).

Основні ідеї.

1. “Хрест” Маршалла. А. Маршалл представив взаємодію ринкового попиту і пропозиції у вигляді кривих, що пересікаються, – хреста, що виражає закон падіння граничної корисності даного товару для споживачів і закон зростання граничних витрат для виробників. Ринкова цінність товару визначається рівновагою граничної корисності і граничних витрат. Обидві теорії – трудова (витратна), і маржиналістська – об’єднуються більш загальною теорією неокласичної рівноваги.

2. Теорії “межі” і “заміщення”. Загальна теорія економічної рівноваги була підкріплена двома глибокими додатковими концепціями, а саме теоріями “межі” і “заміщення”. Поняття “межа” було поширене за рамки поняття “корисність”, щоб охарактеризувати рівноважну точку в даних умовах будь-якого економічного фактора. Поняття “заміщення” було введено для характеристики процесу, за допомогою якого рівновага відновлюється або втрачається. Ідея “заміщення на межі” не тільки між альтернативними предметами споживання, але також і між факторами виробництва виявилася надзвичайно плідною.

3. Еластичність попиту. Аналіз закону спадної корисності привів Маршалла до розуміння впливу на попит зміни ціни, і він чітко сформулював ідею “еластичності”, без допомоги якої прогресивна теорія цінності та розподілу не могла отримати подальший розвиток. Фор-

мула $e = dx / x + dy / y$ цілком належить Маршаллу. Він запропонував визначати зміну ціни не в грошових одиницях, а у відсотках. Показник зміни попиту при зміні ціни на 1 % Маршалл назвав еластичністю попиту. Висновки, які випливають з характеру показника еластичності, можна застосовувати в бізнесі.

4. Часовий фактор. Введенням елемента часу в якості чинника в економічному аналізі ми зобов'язані головним чином А. Маршаллу. Йому належать поняття “довгострокового” і “короткострокового” періодів. Цим він вирішив багато проблем в економічній теорії: вніс ясність між статичними і динамічними завданнями, між формами чистого доходу в довгостроковому і короткостроковому періодах (відсоток і прибуток) тощо.

6. Монополії. Проведений А. Маршалом аналіз монополії мав велике значення для розвитку теорії. Він вірив у могутність сил конкуренції, але враховував зростання впливу монополізму. А. Маршалл зіставляє інтереси монополіста з інтересами суспільства, характеризує чистий монопольний прибуток і його зміни під впливом податку, з'ясовує, чи можна управляти ефективно монопольним підприємством.

7. Завдяки А. Маршаллу в економічній науці став широко застосовуватися графічний метод аналізу.

8. У роботі “Гроші, кредит і торгівля” (1923) А. Маршалл створив свій варіант кількісної теорії грошей. Його заслугою є формулювання теорії грошей як складової частини загальної теорії вартості. Він вчив, що вартість грошей – це, з одного боку, функція їх пропозиції, а з іншого – функція попиту на них. Рівняння неокласичної теорії грошей Маршала виглядає так: $M = kPY$, де M – обсяг грошової маси; P – загальний рівень цін на товари; k – коефіцієнт, що характеризує частку грошей, які залишаються у людей в готівковій формі.

Рівняння А. Маршалла показує потребу в грошах з точки зору доходу. Загальний обсяг угод за рік породжує національний продукт. А. Маршалл зазначав, що збільшення кількості грошей в країні не збільшує ні числа, ні обсягу угод, які обслуговуються цими грошима. Неокласична грошова теорія показала, що цінність грошей як інструменту економічного життя не пов'язана з власною цінністю грошового матеріалу, наприклад золота. А. Маршалл передбачив можливість успішного застосування неконвертованої паперової валюти за умови жорсткого державного контролю за їх випуском.

Йозеф Шумпетер залишався прихильником теорії неокласичного напрямку, хоча багато в чому виходив за рамки одного напрямку. Хоча неокласична теорія тяжіла до розгляду статичних задач, Й. Шумпетер починає розмову про динаміку. Урівноважений господарський кругообіг порушує “Новатор”. Це підприємець, який виявляє можли-

вість отримати додаткову вигоду: вводить технічні винаходи, покращує організацію виробництва тощо. Ламається весь ритм кругообігу, вся система витрат, цін і доходів. Частина підприємств розорюється, інша прогресує. І тому звичайним станом є не рівноважний кругообіг, а подібні зрушення. Рух здійснюється не по колу, а по спіралі. Особливу роль відіграє сфера кредиту (кредитування новатора).

Кожна інновація викликає хвилю наслідувань, що розходяться у всі сторони. Ці хвилі накладаються один на одного, і такий рух не може бути рівномірним.

Шумпетер Й. підходить до аналізу економічних циклів. Його теорія економічного розвитку досліджує ендогенні механізми (внутрішнього походження) економічних циклів будь-якого виду. Вона вивчається багатьма поколіннями вчених, але не входить до складу загальноприйнятих конструкцій. Наприклад, Й. Шумпетер доводить, що в економіці існує механізм циклічності немонетарного типу, пов'язаний з дискретним виникненням кластерів комбінацій. Такий погляд не вписується у традиційні схеми макроекономічного аналізу. Точно так само не узгоджується з традиційною теорією загальної рівноваги Л. Вальраса, запропонована Й. Шумпетером концепція переходу від одних рівноважних станів до інших.

В “Теорії економічного розвитку” Шумпетер висунув ідею макрогенерацій. Він представив економіку як специфічний світ комбінацій, де кожна з них є одиничний спосіб з'єднання продуктивних сил, за допомогою якого створюється одиничний продукт.

Безліч одиничних комбінацій Й. Шумпетер розділив на два підмножини: старих і нових комбінацій. Становлення нової комбінації відбувається за рахунок засобів виробництва старої комбінації. Таким чином, згідно Й. Шумпетером, суть економічного розвитку полягає не стільки в нагромадженні капіталу і збільшенні додаткової робочої сили, скільки у перерозподілі готівкового капіталу і робочої сили з менш ефективних сфер економічної діяльності у більш ефективні. Саме масовою появою нових комбінацій пояснюються основні риси періоду підйому. Одночасно це складає сутність нової макрогенерації.

Й. Шумпетер підкреслює прогресивність капіталізму, його динамічність, здатність до неухильного зростання. Технічний прогрес невинно революціонує економічну структуру зсередини, невинно руйнує стару і створює нову. Рушійною силою капіталістичного прогресу він вважає підприємця – організатора і новатора. Прибуток виводить з великої діяльності підприємця. Він рішуче виступає на захист великого бізнесу, який є потужним двигуном економічного прогресу. Останній створює умови для піднесення життєвого рівня народу, повного знищення бідності. Й. Шумпетер піддав критиці тео-

рію зубожіння робочих К. Маркса. На його думку, капіталізм поступово “соціалізується” шляхом посилення контролю держави над виробництвом, тобто відбувається самозаперечення капіталізму.

Новий напрямок економічного аналізу – *кейнсіанство* – поставив в центр уваги проблеми макроекономіки, яка вивчає економіку як єдине ціле, як велику систему. Назва цієї нової економічної теорії пов’язане з ім’ям видатного англійського економіста Джона Мейнарда Кейнса (1883–1946).

Перш за все звернемо увагу на принципово нову методологію Дж. Кейнса. Запропонована Дж. Кейнсом система аналізу означала “революцію” в економічній теорії. Якщо неокласики аналізували економічні процеси і явища на мікрорівні, то Дж. Кейнс переніс область дослідження на макrorівень. Від теорії цін і доходів він перейшов до теорії суспільного відтворення, взаємодії сукупного обміну і виробництва.

Дж. Кейнс відкинув ідею класичної і неокласичної шкіл про існування трьох розділених ринків – праці, товарів і грошей. Він взяв за основу ідею наявності єдиного ринку, де все взаємопов’язано. Для характеристики єдиного ринку використовувалися агреговані категорії: сукупний попит, сукупна пропозиція, рівень цін тощо. Теорія Дж. Кейнса направлена на вирішення практичних завдань нового періоду розвитку, тісно пов’язана з тлумаченням завдань державної політики.

Основні ідеї Дж. Кейнса:

1) Дж. Кейнс відмовився від головного постулату неокласичного підходу – закону ринків Сея – і створеної на його основі формули ринкового механізму як ідеальної саморегулювальної системи. Двигуном економічного розвитку, на думку Дж. Кейнса, є не пропозиція, а попит, і саме він виступає вирішальним фактором розвитку виробництва і пропозиції. Але ринковий механізм як раз не може забезпечити достатній рівень сукупного попиту, а отже, в сучасній ринковій економіці можливі тривалі періоди спаду виробництва, масового безробіття. Тому держава повинна активно втручатися в економіку, проводити економічну політику, яка стимулює зростання інвестицій і споживчих витрат. Це пояснює той факт, що кейнсіанську теорію часто називають теорією державного регулювання економіки;

2) створюючи свою нову систему поглядів, Дж. Кейнс піддав критиці ряд постулатів класичної теорії, прийнятих неокласиками. У першу чергу це відноситься до питання про рівень зайнятості і чинниках безробіття. Вважалось, що попит та пропозиція на ринку праці регулюються ставкою заробітної плати, що безробіття існує тільки в двох типах: фрикційна, причина якої – погана інформованість трудящих про пропозицію робочих місць, і добровільна, що виникає, коли робітники не хочуть працювати за пропоновану зарплату.

Дж. Кейнс дійшов висновку, що грошова заробітна плата не бере участь у регулюванні ринку праці. Під впливом профспілок та інших соціальних факторів зарплата взагалі може не знижуватися. Це означає, що якщо пропозиція праці випереджає попит на нього, виникає безробіття, причому вимушена;

3) Дж. Кейнс виступив з критикою закону Сея, який стверджував, що виробництво саме формує доходи, забезпечуючи відповідний попит на товари, і виключає загальне надвиробництво товарів і послуг. Дж. Кейнс вказав, що подібна позиція правомірна лише для бартерного обміну. У грошовій економіці ціни не встигають вирівнювати попит і пропозиція в силу дії “ефекту храповика”. Може виникнути і реально виникає загальне надвиробництво. Саме за рахунок збільшення безробітних у системі відновлюється рівновага. У теорії Дж. Кейнса доведено можливість настання рівноваги при неповній зайнятості;

4) Дж. Кейнс приходить до висновку про те, що розміри суспільного виробництва і зайнятості, їх динаміка визначаються не факторами пропозиції, а факторами платоспроможного попиту. Дж. Кейнс вводить поняття функцій сукупного попиту та сукупної пропозиції. Перша функція визначається співвідношенням між очікуваними доходами підприємців та обсягом зайнятості, друга – між сукупними витратами і сукупною зайнятістю. Точка перетину функцій як раз і визначає обсяг зайнятості в масштабах всього суспільства (“точка ефективного попиту”). Ефективний попит – це, за Дж. Кейнсом, сукупний платоспроможний попит, що визначає об’єм зайнятості. Головними компонентами ефективного попиту виступають споживання й інвестиції;

5) аналіз ефективного попиту ґрунтується на поняттях “схильність до споживання” і “схильність до заощадження”. За Дж. Кейнсом, дохід є основним чинником, що визначає споживання і заощадження. Зі зростанням доходів зростає і попит, збільшуються витрати на споживання, але не в тій пропорції, в якій збільшується дохід. В якості причини виступає “основний психологічний закон”, сенс якого полягає в тому, що в міру росту доходу, збільшення багатства схильність до споживання знижується. Це пов’язано із зростанням витрат на придбання дорогих предметів тривалого користування, що вимагає заощадження, накопичення частини доходу.

Кейнс створює просту макроекономічну модель ринку:

$$Y = C + S,$$

де Y – дохід; C – споживання; S – заощадження.

Він застосовує такі формули:

1) дохід = цінності продукції = споживання + інвестиції ($Y = C + I$);

2) заощадження = дохід – споживання ($S = Y - C$);

3) заощадження = інвестицій ($S = I$).

Рівність цих величин розглядається як ознака порушення економічної рівноваги.

Розміри заощаджень, вважає Дж. Кейнс, регулює не процентна ставка, як думали класики, а різні мотиви і міркування людей. З основного психологічного закону Дж. Кейнса випливає, що при зростанні доходу частка ефективного попиту, що забезпечується особистим споживанням, весь час падає і тому розширюється обсяг заощаджень повинен постійно поглинатися зростаючим попитом на інвестиції. Розмір інвестицій Дж. Кейнс вважав головним чинником ефективного попиту, а через його посередництво – головним чинником зайнятості та національного доходу. Важливо, перевести всі заощадження в інвестиції. Класики не бачили тут особливої проблеми, Дж. Кейнс, навпаки, вважав, що створення обсягу інвестицій, необхідного для повної зайнятості, становить складну проблему, найважливіше завдання економічної політики держави.

Виявилось, що при зростанні доходу споживання скорочується, заощадження зростають, а інвестиції можуть і не збільшуватиметься. Зростанню інвестицій перешкоджає зниження норми очікуваного прибутку, що залежить від дії закону спадної продуктивності капіталу. Рівень інвестицій залежить від норми прибутковості і процентної ставки. Обсяг інвестицій залежить, за Дж. Кейнсом, від спонукання до інвестування. Підприємець розширює свої інвестиції, поки гранична ефективність капіталу (норма прибутку) падає до рівня відсотка. Джерело економічних труднощів у тому, що рентабельність капіталу знижується сильно, тоді як норма відсотка зберігає стійкість;

б) теорія відсотка з іншого боку пояснює проблему інвестування та зайнятості. В основі лежить відсотка, за Дж. Кейнсом, особливий психологічний мотив, що позначається як “перевагу ліквідності”. Суть мотиву – в прагненні утримати багатство у найбільш ліквідною, тобто грошовій формі. Відсоток – компенсація за відмову від цієї найбільш ліквідної форми багатства.

Неокласики вважали, що норма відсотка визначається точкою перетину графіків заощадження та інвестицій (звідси виводилося рівність заощаджень та інвестицій). Дж. Кейнс ж писав, що відсоток сам визначає кінцеву величину інвестицій, а не визначається ними. Відсоток визначається стихійно в ході зіставлення попиту на гроші та їх пропозиції. Попит на гроші регулюється законом “переваги ліквідності”, пропозиція – кількістю грошей в обігу. Нестійка кон’юнктура на грошовому ринку посилює “схильність до ліквідності”, і для її подолання потрібен високий відсоток. Стабільність грошового ринку, навпаки, знижує “перевагу ліквідності”, а разом з нею – процентну ставку.

7) У теорії Дж. Кейнса намічений кількісний зв'язок між інвестиціями та національним доходом. Він представляється так званим мультиплікаційним ефектом, який під впливом збільшення інвестицій в одній з галузей викликає збільшення споживання і доходу не тільки в даній галузі, але і в сполучених галузях. Підсумковий приріст національного доходу виявляється більше початкової суми інвестицій. Це виражається формулами:

$$\Delta Y = \Delta IK, K = \Delta Y / \Delta I,$$

де ΔY – приріст доходу; ΔI – приріст інвестицій; K – мультиплікатор.

Мультиплікатор виявляється функцією граничної схильності до заощадження. Отже, теорія мультиплікатора базується на граничних величинах. Це суттєва методологічна особливість всієї концепції макроекономічної динаміки.

Ще однією економічною теорією, яка розвивалась паралельно з кейнсіанством був **монетаризм** – це теорія, що виходить з уявлення про вирішальний вплив грошової маси на ціни, інфляцію і перебіг економічних процесів. Монетаристи зводять управління економікою перш за все до контролю держави над грошовою масою, емісією грошей, кількістю грошей, що знаходяться в обігу і в запасах, досягненню збалансованості державного бюджету і встановлення високого банківського відсотка за кредитами.

Визнаним главою монетаристської школи вважається лауреат Нобелівської премії, професор Чиказького університету (США) Мілтон Фрідмен. Монетаризм виник ще в 50-х рр. XX ст., Проте роль монетаристської теорії підсилася в останній чверті XX ст., Коли виявилось, що кейнсіанські методи регулювання економіки дають збої. Якщо у Кейнса в центрі уваги було безробіття, забезпечення зайнятості та економічного зростання, то з середини 70-х рр. ситуація змінилася. Тепер на перший план висунулася задача регулювання інфляції. Швидка інфляція викликала розлад економіки, падіння обсягу виробництва і значну безробіття. Виникла стагфляція, тобто падіння і застої виробництва при одночасному зростанні інфляції. Почалася переоцінка методів регулювання і теоретичних концепцій.

Основні положення монетаризму наступні.

1. Ринкова економіка має стійкість, саморегуляцію і прагненням до стабільності. Система ринкової конкуренції забезпечує високу стабільність. Ціни виконують роль головного інструменту, що забезпечує коригування у разі порушення рівноваги. Диспропорції з'являються в результаті зовнішнього втручання, помилок державного регулювання. Отже, монетаристи відкинули твердження Кейнса про необхідність державного втручання в економіку.

2. Пріоритетність грошових факторів. У моделях кейнсіанства гроші виконують суто пасивну роль і або не задіяні зовсім, або загальна маса їх задана ззовні. Монетаристи вважають, що серед різних інструментів, які впливають на економіку, перевагу слід віддавати грошовим інструментам. Саме вони (а не адміністративні, не податкові, не на ціні методи) здатні найкращим чином забезпечити економічну стабільність.

У кейнсіанській теорії грошам приділяється другорядна роль. Гроші в ній вставлені в досить довгий передавальний механізм: зміна в кредитній політиці > зміна резервів комерційних банків > зміна грошової пропозиції > зміна процентної ставки > зміна інвестицій > зміна номінального чистого національного продукту (ЧНП).

На думку кейнсіанців, в цьому ланцюзі кредитно-грошова політика виявляється ненадійним засобом стабілізації. Монетаристи, навпаки, переконані у високій ефективності кредитно-грошової політики. Вони пропонують відмінну від кейнсіанців ланцюг причинно-наслідкових зв'язків між пропозицією грошей і рівнем економічної активності: зміна кредитної політики > зміна резервів комерційних банків > зміна грошової пропозиції > зміна сукупного попиту > зміна номінального ЧНП.

3. Регулювання повинно спиратися не на поточні, а на довготривалі завдання, оскільки наслідки коливань грошової маси позначаються на основних економічних параметрах не відразу, а з деяким розривом у часі.

4. Необхідність вивчення мотивів поведінки людей. Суть ринку в тому, що люди збираються і досягають угоди, на основі взаємної зацікавленості. Важливі особиста ініціатива, активні дії людей. Вивчивши мотиви поведінки людей, можна будувати економічні прогнози.

5. Підкреслюється, що багатство, яким володіють люди, існує в різних формах: у вигляді грошей, цінних паперів, нерухомості і т.д. Цінність одних видів багатства збільшується, інших – падає. Кожен прагне збільшити своє багатство і вирішує, в якій формі його доцільніше зберігати. Потреба в грошах пояснюється їхньою високою ліквідністю, але володіння грошима як такими доходу не приносить.

6. Суспільству потрібні гроші, оскільки вони служать засобом обігу благ, і певним резервом. Скільки грошей бажають мати люди? Фрідмен говорить, що питання може бути поставлено інакше: “яку частину своїх портфелів люди хочуть зберегти в ліквідній формі, а не в інших видах активів”? Очевидно, ту частину, яка необхідна для забезпечення покупок (оплати товарів) і для касових резервів (мінімум).

7. Потреба в грошах – це попит на гроші. Він відносно стабільний. На нього впливають три чинники: обсяг виробництва; абсолютний рівень цін; швидкість обігу грошей, що залежить від їхньої при-

вабливості (рівня процентної ставки). Пропозиція – то кількість грошей, що знаходиться в обігу. Вона досить мінливо, задається ззовні, а не визначається економічними факторами, хоча вони і впливають на прийняті рішення. Пропозиція грошей регулюється центральним банком. Попит на гроші і пропозиція грошей – вихідні параметри, під впливом яких складається монетарне рівновагу. Воно пов'язане з процесами, що протікають на товарному ринку.

8. Взаємозв'язок грошового і товарного ринків розглядається монетаристи та кейнсіанці по-різному: Кейнс не дуже цінував процентну ставку як фактор, що впливає на сукупний попит; монетаристи надають грошовому фактору і процентній ставці істотне значення – попит на товари та інвестиції вони пов'язують з грошовим потоком. Зміна кількості грошей і швидкості обігу грошей впливає на сукупний попит. Більше обсяг грошової маси – вище попит на товари. Зі збільшенням грошової маси відбувається зростання цін, а це стимулює виробників до розширення обсягу виробництва, збільшення випуску продукції.

Таким чином, монетаристи виходять з того, що головна функція грошей – служити фінансовою основою і найважливішим стимулятором економічного розвитку. Збільшення грошової маси через систему банків впливає на розподіл ресурсів між галузями, сприяє підтримці економічної активності.

9. Монетаристи ретельно проаналізували інфляцію. Вони визначають її як чисто грошове явище. Причина інфляції – надлишок грошової маси: “багато грошей – мало товарів”.

Інфляція пов'язана з очікуваннями того, як складуться справи в майбутньому. Монетаристи розрізняють два різновиди інфляції: очікувана (нормальна) і непередбачена (не відповідна прогнозами). При очікуваній інфляції досягається рівновага на товарному ринку: темп росту цін відповідає очікуванням і розрахункам людей. При непередбаченій інфляції виникають різні порушення, збільшується безробіття. Робиться висновок: необхідно перекрити канали, що породжують непередбачену інфляцію. Потрібно усунути дефіцит державного бюджету, обмежити тиск профспілок, скоротити державні витрати.

10. На думку монетаристів, регулювання процентних ставок з метою стабілізації інвестицій – помилкова мета, тому що може роздути пожежа інфляції і зробити економіку менш стійкою. Монетаристи вважають, що керівні кредитно-грошові установи повинні стабілізувати не процентна ставка, а темп зростання грошової пропозиції.

Фрідмен виводить правило, згідно з яким грошова пропозиція повинна розширюватися щорічно в тому ж темпі, що і щорічний темп потенційного росту валового національного продукту, тобто грошова пропозиція повинна стійко зростати на 3–5 % на рік. Це, на думку мо-

нетаристів, усуває головну причину нестабільності економіки – мінливий і непередбачений вплив антициклічної кредитно-грошової політики.

Ще одним напрямом у розвитку економічної думки виступає *інституціоналізм*. Класичний інституціоналізм зародився на початку ХХ століття в США. Його засновником вважається Торстейн Веблен. Найбільш відомі представники неоінституціоналізму – У. Ростоу, Дж. К. Гелбрейт, Р. Хейлбронер, А. Тоффлер (США), Ж. Еллюль, Ф. Перру, П. Массе (Франція), Г. Мюрдаль, Ж. Акерман (Швеція), Р. Дарендорф (Німеччина).

Послідовники інституціоналізму прагнули розширити рамки економічного аналізу, залучаючи підходи та методи суміжних наук. Представники інституціоналізму вважали, що поведінка економічної людини формується головним чином у рамках і під впливом соціальних груп і колективів.

Поняття інституціоналізму включає в себе два аспекти: “інституції” – норми, звичаї поведінки в суспільстві, і “інститути” – закріплення норм та звичаїв у вигляді законів, організацій, установ.

Зміст інституціонального підходу полягає в тому, щоб не обмежуватися аналізом економічних категорій і процесів в чистому вигляді, а включити в аналіз інститути, враховувати позаекономічні фактори.

Відмінності інституціоналізму від інших економічних шкіл наступні:

- звичні для неокласичної школи категорії (такі як ціна, прибуток, попит) не ігноруються, а розглядаються з урахуванням більш повного спектру інтересів і відносин;

- на відміну від маржиналістів, які досліджують економіку “в чистому вигляді”, відкидаючи соціальний бік, інституціоналісти, навпаки, досліджують економіку лише як частину соціальної системи;

- з точки зору класичної політичної економії, економіка розглядається як основа або “базис” для науки, культури, політики, інституціоналізм же вважає ці поняття рівноправними та взаємопов’язаними;

- заперечення принципу оптимізації. Господарючі суб’єкти трактуються не як максимізатори (або мінімізатори) цільової функції, а як послідовники різних “звичок” – визначених правилами поведінки – і соціальних норм;

- інтереси суспільства первинні. Дії окремо взятих суб’єктів значною мірою зумовлюються ситуацією в економіці в цілому, а не навпаки. Зокрема, їх цілі формуються суспільством. У маржиналізмі і класичній політекономії вважається, що спочатку виникають інтереси індивіда, які породжують інтереси соціуму;

- заперечення підходу до економіки як до (механічно) рівноважної системи і трактування економіки як еволюційної системи, керо-

ваної процесами, що носять кумулятивний характер. Інституціоналісти виходили із запропонованого Т. Вебленом принципу “кумулятивної причинності”, відповідно до якого економічний розвиток характеризується причинною взаємодією різних економічних феноменів, що підсилюють один одного. У той час як маржиналізм розглядає економіку в стані статичності та динаміки, а класики характеризують який-небудь економічний підхід як природний;

– прихильне ставлення до державного втручання в ринкову економіку;

– заперечення ідеї “раціональної людини”, що керується виключно корисністю. На думку інституціоналістів, дії індивіда спрогнозувати неможливо через неможливість врахувати всі фактори (економічні та неекономічні), що впливають на поведінку людини. Слід визначити, які саме чинники лежать в основі попиту. На економічну ситуацію впливають не тільки ціни; поряд з ними діють і мають бути прийняті до уваги такі чинники як інфляція, безробіття, кризи, політична нестабільність тощо;

– ціни не настільки мінливі, як про це йдеться в працях класиків. Витрати, попит, кон’юнктура надзвичайно рухливі, ціни ж консервативні. Незважаючи на те, що відбуваються на ринку ціни часто не змінюються;

– з точки зору інституціоналістів завдання економічної науки не тільки в тому, щоб скласти прогноз, зрозуміти систему взаємозв’язків, а й дати рекомендації, обґрунтувати рецепти відповідних змін в політиці, поведінці, суспільній свідомості.

Аналіз економічних теорій дозволяє визначити ті ключові аспекти, що складають глобальний економічний дискурс сьогодення. Це так звані **“три кити”** економічного розвитку, а саме:

1) **субстанційна основа**, яка пояснює процес виробництва і розподілу багатства; Економічний дискурс розгортається за такими константами: виробництво – праця – вартість – багатство. Як видно з розглянутого вище, розуміння сутності даних категорій значно змінюється в процесі розвитку економічних шкіл;

2) **ресурсна база планети** та навіколоземного простору як загальне, універсальне першоджерело економічної діяльності. Загально-визнано, що нинішня модель так званого агресивного економічного розвитку є абсолютно тупикового, передусім через вичерпність природних ресурсів планети. Вирішення ресурсних проблем можливо у двох напрямках.

Перший напрям передбачає:

а) обмежити економічне зростання і залучення відповідних ресурсів;

б) регулювання демографічних процесів, щоб збалансувати співвідношення між світовим виробництвом і споживанням.

Очевидно, що регульоване обмеження економічної активності може здійснюватись лише на основі поступового зменшення кількості самих споживачів ресурсні, тобто реалізації в глобальному масштабі досить жорсткої демографічної політики.

Другий напрям вимагає: а) ноосферизації економічної діяльності. Сугь ноосферизації полягає в тому, що людина виступає не тільки і не стільки споживачем ресурсів, скільки їх активним творцем. Вона не лише відтворює себе за рахунок природного середовища, а й творить навколишній світ у досяжних межах та формах, вибудовуючи на природній біосферній основі ноосферу, власний життєвий простір. б) космізації економічної діяльності, тобто реалізацію заходів спрямованих на подолання проблеми обмеженості природних ресурсів за рахунок розвитку новітніх технологій, які б дозволили подолати існуючі обмеження за рахунок використання ресурсів відкритого космосу;

3) *вектор економічної еволюції*, у дослідженні якого можна виділити два підходи: а) уявлення про лінійність економічного розвитку і прогресу; б) уявлення про хвилеподібний, циклічний розвиток, який характеризується поняттям економічна еволюція.

2.2. Порівняльна характеристика дискурсів синергізму, транзитивізму та дивелопменталізму

Не зважаючи на існування спільних рис притаманних сучасному економічному дискурсу, в межах глобальної цивілізаційної парадигми формуються відмінні за властивостями та шляхами розвитку три групи економічних систем, що складають сучасну світову економіку – це економічна система центру або ядра (синергізм), перехідна (транзитивна) економіка та традиційна, або периферійна, економічна система (дивелопменталізм).

Країнами з розвинутою економікою (синергізм) вважаються такі держави, для яких характерна наявність ринкових відносин в економіці, високий рівень прав і цивільних свобод у суспільному і політичному житті. Усі вони відносяться до капіталістичної моделі розвитку, щоправда характер розвитку капіталістичних відносин має тут серйозні розходження. Рівень ВВП на душу населення практично в усіх розвинутих країнах не нижче 15 тис. доларів на рік, на досить високому рівні гарантований державою рівень соціального захисту (пенсії, допомоги з безробіття, обов'язкове медичне страхування), тривалість життя, якість освіти і медичного обслуговування, розвиток культури. Розвинуті кра-

їни пройшли аграрну й індустріальну стадії розвитку з переважаючим значенням і внеском у створення ВВП сільського господарства і промисловості. Зараз ці країни перебувають у стадії постіндустріалізму, для якого характерні провідна роль у національному господарстві сфери нематеріального виробництва, що створює від 60 % до 80 % ВВП, ефективне виробництво товарів і послуг, високий споживчий попит, постійний прогрес у науці і техніці, посилення соціальної політики держави.

Головні ознаки синергізму або цієї групи держав такі:

- розвинуте ринкове господарство;
- найбільша вичерпаність джерел і чинників індустріального розвитку;
- раціональний вибір в умовах обмеженості;
- домінуюче становище в світовій економіці, яке дає змогу інтенсивно залучати до господарського обороту і власні, і чужі ресурси ;
- зростання фінансового сектора економіки, що формує віртуальне господарське середовище (bubble economies);
- зміщення центру ваги в сферу послуг, функціонування переважно сервісної економіки;
- поступовий перехід до постекономічної, постматеріальної стадії розвитку;
- зміщення акцентів з забезпечення потреб виживання на основі максимізації економічного зростання до питань максимізації якості життя, задоволення соціально набутих, диференційованих потреб членів суспільства.

Економічні системи країни, що розвиваються (дивелопментаризм). До групи країн, що розвиваються (менш розвинутих, слабо-розвинених), входять держави з ринковою економікою і низьким рівнем економічного розвитку.

Все угруповання країн, що розвиваються, досить неоднорідне, і, скоріше, правильно було б називати їх країнами третього світу. До країн, що розвиваються, відносяться, зокрема, такі держави, в яких більшість показників рівня і якості життя вище кожної розвинутої країни (Об'єднані Арабські Емірати, Кувейт, Багамські острови та ін.). Назва групи – країни, що розвиваються – відбиває, скоріше, модель їхнього національного господарства, у якій у край невелика роль ринкових механізмів і приватного підприємництва, а переважне значення для розвитку мають натуральне або напівнатуральне господарство, перевага аграрного й індустріального секторів у галузевій структурі економіки, високий ступінь державного втручання в економіку і низький рівень соціального захисту.

Для цілей конкретного економічного аналізу країни, що розвиваються, поділяються на:

- країни – чисті кредитори: Бруней, Катар, Кувейт, Лівія, ОАЕ, Оман, Саудівська Аравія;
- країни – чисті боржники: всі інші країни, що розвиваються;
- країни – експортери енергоресурсів: Алжир, Ангола, Бахрейн, Венесуела, В'єтнам, Габон, Єгипет, Індонезія, Ірак, Іран, Камерун, Катар, Колумбія, Конго, Кувейт, Лівія, Мексика, Нігерія, ОАЕ, Оман, Саудівська Аравія, Сирія, Тринідад і Тобаго, Еквадор;
- країни – імпортери енергоресурсів: всі інші країни, що розвиваються;
- найменш розвинуті країни: Афганістан, Ангола, Бангладеш, Буркіна-Фасо, Бурунді, Бутан, Вануату, Гаїті, Гамбія, Гвінея, Гвінея-Бісау, Джибуті, Демократична Республіка Конго (колишній Заїр), Замбія, Йемен, Кабо-Верде, Камбоджа, Кірібаті, Коморські та Соломонові острови, Лаос, Лесото, Ліберія, Мавританія, Мадагаскар, Руанда, Західне Самоа, Сан-Томе і Принсіпі, Сомалі, Судан, Сьєрра-Леоне, Того, Тувалу, Уганда, Центральноафриканська Республіка, Чад, Екваторіальна Гвінея, Еритрея, Ефіопія.

До головних ознак даної групи країн можна віднести наступне. По-перше, у найбільш загальному плані країни, що розвиваються, характеризуються двоїстістю соціально-економічної структури – існуванням традиційного й сучасного секторів господарства (або доіндустріального та індустріального). Сучасному (індустріальному) секторові притаманний відносно високий рівень розвитку продуктивних сил і найбільш розвинені форми організації виробництва. Традиційний сектор все ще охоплює основну частину населення і виробників країн, що розвиваються, й існує на базі відсталих суспільних відносин та характеризується дуже низькою ефективністю виробництва.

По-друге, значне місце в економічному житті країн, що розвиваються, належить національній державі. Державний сектор відіграв важливу роль у ліквідації спадщини колоніалізму. У деяких країнах (Єгипет, Індія) великі державні підприємства, які працюють ефективно, стали основою національної економіки. Проте у 80-ті роки у більшості країн, що розвиваються, особливо гостро постала проблема недостатньої прибутковості, а то й збитковості державних підприємств. У більшості таких країн це призвело до скорочення державних інвестицій, приватизації значної частини держсектора. Головний натиск в економічній політиці тепер робиться не на безпосередню участь держави у виробництві, а на створення умов, які б стимулювали зростання підприємництва і приватної ініціативи.

По-третє, у більшості країн, що розвиваються, національне підприємництво формується з великими труднощами. Це зумовлено насамперед об'єктивними умовами організації сучасного виробництва.

НТР вимагає постійного підвищення необхідної мінімальної суми інвестицій для створення ефективного виробництва. Гостра нестача капіталу стримує виробничі капіталовкладення національної буржуазії, обмежує сфери її діяльності. До інших труднощів місцевого приватного капіталу можна зарахувати вузькість внутрішнього ринку даних країн, відсутність досвіду управління, брак кваліфікованих кадрів, що призводить до недовантаження потужностей підприємств, їхньої неефективної діяльності.

По-четверте, у деяких країнах і територіях (Південна Корея, Гонконг, о. Тайвань) вже склалися потужні національні фінансово-промислові групи, які у 80–90-х роках самостійно або спільно з ТНК активно включились у процес транснаціоналізації виробничо-інвестиційної діяльності.

Сутність перехідної економіки (транзитивізм). До групи країн з перехідною економікою відносять держави, що з 80–90-х рр. здійснюють перехід від адміністративно-командної (соціалістичної) економіки до ринкової (тому їх часто називають постсоціалістичними). Це 12 країн Центральної і Східної Європи, 15 країн колишніх радянських республік, а за деякими класифікаціями до них також відносять Монголію, Китай і В'єтнам (хоча формально дві останні країни продовжують будувати соціалізм). Іноді всю цю групу відносять до країн, що розвиваються (наприклад, у статистиці МВФ), виходячи з низького рівня ВВП на душу населення.

У з'ясуванні сутності перехідної економіки слід виходити з того, що проблема перехідних періодів не є новою для економічної науки. Спочатку вона виникає у зв'язку з переходом від аграрного суспільства до індустріального. Згодом до зазначеної проблеми звертаються представники марксизму у зв'язку з обґрунтуванням теорії переходу від капіталізму до соціалізму.

Одним з перших, хто вказав на необхідність виокремлення перехідного стану суспільства, був французький економіст Сен-Сімон. Він розрізняв два типи епох: органічну (нормально функціонуючу систему) і критичну (перехідну).

Важливо зазначити, що матеріальною основою перехідних станів (а отже, і критеріями їх визначення) є, з одного боку, зміна домінуючого фактора виробництва, з іншого – зміна характеру відносин між людьми. Так, за умов переходу від аграрного до індустріального суспільства змінюється, відповідно, і домінуючий фактор: від землі він переходить до капіталу. У свою чергу особисті, засновані на звичаях (традиціях) відносини аграрного суспільства трансформуються у ринкові, речові відносини, адекватні індустріальному суспільству.

У найбільш загальному вигляді під перехідністю розуміється процес якісних змін в основах того чи іншого суспільства, спрямованих на перехід до нового соціально-економічного ладу.

Кожен окремих шабель еволюції економічних систем розвивається історично і проходить через три стадії:

- становлення і висхідного розвитку;
- зрілого стану;
- спадного розвитку, пов'язаного з наростанням нового;

Тому перехідний період між двома зрілими станами – це і становлення нової економічної системи, і одночасне зменшення розвитку старої.

Своєрідність перехідної економіки більш повно проявляється в її рисах, до яких відносять:

1) особливий характер неврівноваженості перехідної економіки. Річ у тому, що неврівноваженість як елемент розвитку характерна для будь-якої економічної системи. Але в усталеній економічній системі неврівноваженість її функціонування є своєрідним засобом досягнення цією системою врівноваженого, стійкого стану. У перехідній же економіці її неврівноваженість має специфічний характер, оскільки переслідує іншу мету. Ця мета полягає не у поверненні економічної системи до попереднього, врівноваженого стану, а навпаки, у посиленні нестійкості існуючої системи, з тим щоб вона згодом поступилась місцем іншій економічній системі;

2) альтернативний характер перехідної економіки. Це означає, що перехідна економіка повинна обов'язково перейти до нового стану, якісно відмінного від попереднього стану економіки. Таким чином, перехідність виключає повернення до тієї економіки, яка передувала перехідній;

3) особливий характер суперечностей у перехідній економіці. Визначальними, домінуючими виступають тут суперечності між новим (прогресивним) і старим (регресивним). Це і визначає особливість існуючих суперечностей: вони не є суперечностями функціонування, а виступають як суперечності розвитку;

4) наявність у перехідній економіці особливих – перехідних економічних форм. Ці форми, відображаючи своєрідний “проміжний” стан економіки, містять у собі відповідний симбіоз, поєднання в собі елементів як старого, так і нового;

Суттєве методологічне значення має і те положення, що самі ці форми тому й перехідні, оскільки не є і не можуть бути кінцевою метою розвитку. Вони завжди були, є і будуть засобом її (основної мети) досягнення, займаючи проміжне становище між відповідними системами (у даному випадку між адміністративно-командною і змішаною).

5) історичність перехідної економіки. Вона пов'язана як з історичними умовами перехідної економіки (насамперед з певним історичним терміном функціонування перехідної економіки), так і з національними особливостями останньої.

Перехідна економіка історична, оскільки вона має обмежений характер у часі, тобто визначається в системі координат “від” і “до”: від демонтажу командної системи і до початку функціонування змішаної. Історизм переходу полягає і в тому, що він відбувається в конкретній країні – Польщі, Росії, Україні тощо.

Типи перехідної економіки. Історії відомі різні типи перехідної економіки. Якщо в основу їх градації покласти такі критерії, як масштаби і характер перехідних процесів, то можна виділити відповідно такі типи перехідної економіки: за масштабами перехідних процесів – локальний і глобальний; за характером перехідних процесів – природно-еволюційний та реформаторсько-еволюційний.

Локальна перехідна економіка дає уявлення про характер перехідних процесів на обмеженому (локалізованому) територіальному просторі – в окремії країні чи певному регіоні. У основі її лежить особливість розвитку кожної економіки під впливом відомих факторів, що впливає звідси нерівномірність розвитку різних регіонів та країн. В локальній перехідній економіці як би втілюється єдність загального і особливого в перехідних процесах. Тому за умови класифікації типів перехідної економіки згідно з її масштабами локальна перехідна економіка є вихідним типом перехідної економіки.

Глобальна перехідна економіка характеризує єдиний процес змін у масштабах усього світового господарства чи у межах певної цивілізації.

Глобальна перехідна економіка характеризує єдиний процес змін або в масштабах усього світового господарства, або в рамках цивілізації (схід, захід). Глобальні перехідні процеси характерні для всієї історії людства. Так, людство в I тисячолітті до н.е. вчинила перехід від єдиної цивілізації до двох (східної і західної). В даний час діють тенденції до виникнення в майбутньому єдиної світової цивілізації.

Природно-еволюційний тип перехідної економіки відображає природну еволюцію економічних систем під впливом зазначених вище факторів. Цей тип лежить в основі переходу від одного економічного стану до іншого. Тому даний тип перехідної економіки є основним. Більшою мірою він прийнятний для глобальних перехідних процесів, хоча і локальні перехідні економіки результатом свого розвитку здебільшого зобов'язані природно-еволюційним процесам.

На відміну від природно-еволюційного типу перехідної економіки, який передбачає об'єктивний (незалежний від волі і свідомості)

“самоплив” перехідних процесів, реформаторсько-еволюційний тип характеризується певним свідомим регулюванням перехідних процесів з боку суспільства. У даному разі мова йде лише про свідоме використання об’єктивних факторів економічного прогресу. Тому за цього типу перехідної економіки об’єктивну еволюцію можна прискорити. Зазначений тип характерний для локального типу перехідної економіки.

Основні шляхи здійснення економічних перетворень у транзитивній економіці. Остання чверть ХХ ст. демонструє два основних варіанти переходу від централізованої системи господарювання до ринкової економіки – градуалізм (притаманий таким країнам як Китай й чималою мірою – Угорщина) та шокова терапія, що застосовувалася з тим або іншим ступенем інтенсивності в Росії і в більшості країн Східної Європи (у класичній формі – у Польщі). Розглянемо їх детальніше.

“Шокова терапія” – це економічна концепція, яка вважася інструментом формування ринку і антиінфляційної політики одномоментну лібералізацію цін, різке скорочення державних витрат і досягнення бездефіцитного бюджету. Вона заснована на ідеях монетаризму, сучасного варіанта ліберальної ринкової теорії, який був розроблений американським вченим, лауреатом Нобелівської премії Мілтон Фрідман і його послідовниками.

Протягом 1990-х рр. були запропоновані декілька програм економічних трансформацій.

Перша – “Вашингтонський консенсус” представляє собою первісну концепцію економічних реформ у постсоціалістичних країнах, розроблену в 1989–1991 рр. групою провідних американських економістів.

Основні положення Вашингтонського консенсусу.

1. Фінансова дисципліна: дефіцит бюджету не повинен бути великим, щоб його можна було покрити без застосування інфляційного податку.

2. Пріоритет суспільних витрат: витрачання коштів має бути переорієнтоване з областей, важливих з політичної точки зору, на сфери з високою економічною віддачею.

3. Податкова реформа повинна включати в себе розширення бази оподаткування і зниження граничних ставок.

4. Фінансова лібералізація: вищим її пріоритетом є ринково орієнтовані процентні ставки.

5. Лібералізація торгівлі і валютного курсу.

6. Усунення бар’єрів для прямих іноземних інвестицій.

7. Приватизація державних підприємств.

8. Дерегулювання: усунення адміністративних обмежень для розвитку нового бізнесу.

9. Дотримання і гарантії прав власності.

У цілому Вашингтонський консенсус базувався на метафорі “творчого руйнування”. Проте до 1998 р. стало ясно, що застосовність цієї метафори до досвіду економічної трансформації далеко не безперечна. Вашингтонський консенсус частково зазнав невдачі, тому що недооцінив важливість створення нових соціально-економічних структур навіть у той період, коли міцні основи переходу до ринкового господарства в цілому вже були створені. В атмосфері системного вакууму – “ні плану, ні ринку” – замість швидкого економічного зростання спостерігалось катастрофічне падіння виробництва та доходів. Далеко не випадково, що в 1996–1998 рр. виникла потреба у перегляді основних положень Вашингтонського консенсусу.

Друга – “Поствашигтонський консенсус”. У Декларації тимчасової комісії МВФ “Партнерство для сталого всесвітнього зростання” (вересень 1996) були вперше сформульовані принципи Поствашигтонського консенсусу, який відкрив нову сторінку в інтелектуальній історії країн з перехідною економікою. Основні принципи поствашигтонського консенсусу зводяться до наступних.

1. Монетарна, фіскальна та структурна політики є взаємно доповнюваними і повинні підкріплювати одна одну.

2. Необхідно створювати сприятливе середовище для приватних інвестицій.

3. Структурні реформи повинні приділяти особливу увагу ринкам праці.

4. Необхідно забезпечити гарну якість корпоративного управління.

5. Для запобігання відмиванню грошей необхідно посилити моніторинг банківської системи.

У цілому поствашигтонський консенсус базується на метафорі “реструктуризації економічних систем”.

“Градуалізм” – це економічна концепція, яка передбачає проведення повільних, послідовних реформ і відводить державі головну роль у формуванні ринку. Прихильники цієї концепції вважають, що для створення ринку держава повинна поступово замінювати елементи командно-адміністративної економіки ринковими відносинами. На думку градуалістів, це дозволить пом’якшити процеси перетворень і уникнути різкого зниження виробництва та життєвого рівня населення. Яскравий зразок градуалізму – реформи в Китаї. З початку 80-х рр. Китаю вдається підтримувати високі темпи розвитку, приблизно 10 % приросту ВВП на рік. Китай вже увійшов до десятки провідних держав світу.

Китайське керівництво дотримується прагматичного підходу. Воно заохочує ринкові відносини там, де це можливо, і зберігає дер-

жавний контроль там, де вважає це за потрібне. Політична стабільність, здатність створити сприятливі умови для підприємництва в поєднанні з дешевою робочою силою приваблюють в Китай іноземний капітал, який вклав сюди за роки реформ більш як 300 млрд. доларів.

У той же час важка промисловість, яку набагато важче перевести на ринкові рейки, залишається державною. Проводячи поступову реформу держпідприємств, наприклад, дозволяючи їм випускати акції, уряд, в той же час, не допускає їх розвалу і зберігає бюджетне фінансування. Китайські фахівці визнають, що збиткові і неповороткі підприємства важкої промисловості не стануть конкурентоспроможними, і в досяжному майбутньому їх доведеться закрити. Проте вони вважають, що держава повинна субсидіювати їх з тим, щоб криза важкої промисловості не спричинила небезпечних економічних і соціальних наслідків.

Успіх перетворень у Китаї у вирішальній мірі пов'язаний з наявністю величезного шару дрібних підприємців у місті і на селі. Зняття обмежень на індивідуальну трудову діяльність на початку 80-х рр. дозволило в дуже короткі терміни пожвавити торгівлю, сільське господарство і дрібне виробництво. У свою чергу це дало поштовх для більш великих підприємницьких структур, що володіють капіталом, для подальшого розширення справи.

Говорячи про Китайський шлях розвитку в останні роки використовують поняття “Пекінський консенсус”. Авторство виразу “пекінський консенсус” належить колишньому редактору журналу “Тайм” Джошуа Рамо. А в травні 2004 року Лондонським центром міжнародної політики була опублікована доповідь під назвою “Пекінський консенсус”. У цьому доповіді мова йшла вже не тільки про ефективність “китайської моделі”, а й про її кардинальна відмінність від принципів “вашингтонського консенсусу”. Основними принципами пекінського консенсусу є:

- зростання ВВП при збереженні незалежності від світового капіталу;
- рішуче прагнення до інновацій та експериментів (спеціальні економічні зони);
- захист державних кордонів і національних інтересів;
- накопичення інструментів асиметричної сили (у вигляді сотень мільярдів доларів валютних резервів)

Важливою частиною “пекінського консенсусу” стає висунення на перший план ідеї соціальної справедливості, а це в економічній частині передбачає підвищення частки ВВП, що перерозподіляється державою і посилення його контролю над великим приватним капіталом, але не виключає і державно-приватного партнерства.

Отже, проведене дослідження розвитку економічної думки засвідчило існування певної суперечності у розвитку економічного дискурсу. З одного боку, виділення спільних питань, які досліджувались та розвивались представниками різних шкіл. З іншого, неможливість застосування єдиних схем економічного розвитку для всіх учасників світової економіки через існування значних відмінностей, притаманних різним групам країн. Саме дослідженню питання пошуку шляхів розвитку різних економічних систем і присвячена третя тема даного курсу.

Література: [1, 5, 8, 17, 19, 22–25, 41, 56, 62, 63]

Запитання для самоконтролю

1. Дайте визначення поняття “дискурс”.
2. Наведіть основні положення, що були розроблені меркантилістами.
3. Наведіть основні положення, розроблені представниками класичної школи.
4. Наведіть основні положення, розроблені представниками марксистської школи.
5. Порівняйте основні положення кейнсіанської та монетаристської шкіл.
6. Дайте характеристику інституціоналізму.
7. Поясніть сутність “трьох китів” сучасного економічного дискурсу.
8. Зробіть порівняльну характеристику дискурсів синергізму, дивелопменталізму та транзитивізму.
9. У чому полягає різниця між гра дуалізмом та шоковою терапією.

Тема 3. Економічний розвиток

- Поняття економічного розвитку.
- Передумови, фактори економічного розвитку
- Моделі та типи економічного розвитку

3.1. Поняття економічного розвитку. Передумови, фактори економічного розвитку

В сучасній економічній науці використовуються два близьких поняття – “економічне зростання” та “економічний розвиток”.

Першим, хто ввів у економічну науку чітке розмежування цих понять був Йозеф Шумпетер.

Різницю між цими двома поняттями найлегше пояснити словами самого Й. Шумпетера: “Поставте в ряд стільки поштових карет, скільки забажаєте – залізниці у вас при цьому не вийде”. Отже, економічне зростання – це збільшення виробництва і споживання одних і тих самих товарів і послуг (зокрема, поштових карет) з часом. Економічний розвиток – це перш за все поява чогось нового, невідомого раніше (наприклад, залізниць), або, інакше кажучи, інновація.

У даній темі ми зупинимось на розгляді суті економічного розвитку, його моделей та типів.

Філософська інтерпретація розвитку визначає, що це незворотні, цілеспрямовані, закономірні зміни матерії та свідомості, в результаті яких виникає новий якісний стан об’єкта, його складу і структури, тобто процес тісно взаємопов’язаних кількісних (зростання) та якісних (диференціація) його перетворень.

У сучасному економічному словнику подано таке тлумачення **поняття економічний розвиток** – це загальний термін, що означає абсолютну та відносну зміну макроекономічних показників, які характеризують стан економіки країни у часі протягом тривалого періоду наприклад року.

За рівнем економічного розвитку розрізняють:

- розвинені країни (США, Японія, ФРН, Швеція, Франція та ін);
- країни, що розвиваються (Бразилія, Індія та ін), в тому числі найменш розвинені (в основному держави Тропічної Африки);
- країни з перехідною економікою (колишні радянські республіки, країни Центральної та Східної Європи, Китай, В’єтнам, Монголія), більшість з яких займають як би проміжне положення між розвиненими країнами і країнами, що розвиваються.

Особливості даних груп країн розглядалися у другій темі курсу.

Передумовами економічного розвитку є:

– стартовий рівень розвитку – економічно відсталі країни можуть скористатись економічним і технологічним досвідом більш розвинутих країн. Вони також можуть запровадити відповідні інституційні структури, законодавство тощо;

– рівень розвитку людського капіталу, який є чи не основним чинником сучасного економічного розвитку, що спирається на новітню техніку й технологію, широке застосування інформаційно-комп'ютерних систем, гнучкі, швидко переналагоджувані виробництва. Так звана нова економіка вимагає людського капіталу виключно високої якості, нового економічного мислення, нових економічних підходів до управління підприємствами;

– внутрішні умови господарювання, які визначаються наявністю чи відсутністю в країні конкурентного порядку, що спирається на переважання приватних форм власності на засоби виробництва, громадянське суспільство та систему інституцій, що регулюють суспільно-економічні відносини;

Внутрішні умови господарювання поділяються на дві групи:

– загальні внутрішні умови економічного розвитку – це природно-географічне середовища, історичні навички і традиції господарювання населення, що становлять своєрідний економічний генофонд нації.

– специфічні внутрішні умови економічного розвитку – це штучні характеристики економіки країни, які залежать від політичної системи, законодавчих, податкових, бюджетних та інших процесів. Вони пов'язані з досягненням і підтримкою макроекономічної стабільності на основі низької інфляції та міцної конвертованої валюти, розвинутої банківської системи, збалансованих фінансів і бюджету.

Фактори економічного розвитку. Традиційна економічна наука виділяє такі головні фактори виробництва:

- земля,
- праця,
- капітал.

Наведені чинники є визначальними, провідними. Вони порівняно легко піддаються кількісному аналізу.

Однак, останнім часом до факторів економічного розвитку відносять фактори, які створюють загальні передумови, своєрідне середовище для реалізації головних чинників економічного розвитку, а саме:

- техніка та технології;
- суспільні інституції – це відносини між людьми, що постійно повторюються і відтворюються (наприклад: інститут шлюбу, інститут сім'ї, інститути державного адміністрування), це стійка сукупність людей, груп, установ, діяльність яких спрямована на виконання конк-

ретних суспільних функцій; будується ця діяльність на основі певних норм, правил. Приклади: сім'я, держава, установи освіти, охорони здоров'я тощо.

На початку 90-х років XX ст. до факторів економічного розвитку почали відносити і навколишнє природне середовище, довкілля.

Таким чином, сукупність факторів економічного розвитку охоплює основоположні природні чинники, що складають його фундамент, та цілий ряд засобів і форм, створених людством у процесі своєї еволюції. Завдяки їхній оптимальній взаємодії країни досягають вражаючих результатів в економічному розвитку. І навпаки, відсутність механізмів, що поєднують природні й набуті фактори господарського розвитку, спричинює серйозні економічні ускладнення і кризові процеси, що періодично виникають у тих чи інших секторах світової економіки.

3.2. Моделі економічного розвитку

В сучасній економічній науці виділяють декілька моделей економічного розвитку.

1. Теорія лінійних стадій зростання.
2. Теорія розвитку Льюїса.
3. Теорія структурних перетворень.
4. Теорія зовнішньої залежності.
5. “Неокласична контрреволюція”.
6. Теорія ендогенного розвитку.
7. Теорія інноваційного розвитку.
8. Теорія сталого розвитку.

У даній лекції ми зупинимось на розгляді перших семи теорій. Розгляду теорії сталого розвитку присвячено окрему лекцію курсу.

Теорія лінійних стадій зростання. У 1950-х – початку 1960-х років багато теоретиків розглядали процес розвитку як серію послідовних стадій економічного зростання, через які має пройти будь-яка країна. Найбільш впливовим та яскравим представником теорії стадій економічного зростання є американський економіст і соціолог Уолт Уїтмен Ростоу, що випустив в 1961 році книгу “Стадії економічного зростання”. Згідно з концепцією Ростоу, в основі економічного зростання і історичного переходу суспільства від однієї стадії до іншої лежать принципи відмінності наступних основних узагальнюючих принципів:

- галузевої структури економіки;
- ступеня розвитку техніки;
- величини нагромадження в національному доході (норма накопичення);
- структури і рівня споживання.

Відповідно за якісними розходженнями цих характеристик, а також зміною схильностей людей (до розвитку науки і техніки, народженню і вихованню дітей, створенню матеріальних благ тощо) У. Ростоу виділив п'ять основних стадій розвитку.

1. Стадія традиційного суспільства характеризується статичною рівновагою, доньютонівською наукою і технікою, аграрним господарством, обмеженими можливостями розвитку продуктивних сил, падінням доходів через низькі темпи економічного зростання з одного боку, і великою народжуваністю з іншого; наступною стабілізацією чисельності населення і доходів відповідно до закону народонаселення Р. Мальтуса. На цій стадії практично немає умов для розширеного відтворення національного продукту.

2. Перехідне суспільство. Ця стадія розвитку суспільства характеризується створенням передумов для подальшого зсуву від стану статичної рівноваги до економічного підйому. Такий зсув стає можливим завдяки тому, що річна норма нагромадження в національному доході піднімається до 5%. Відбувається впровадження досягнень науки у виробництво, розвиваються комунікації і міжнародна торгівля, збільшуються інвестиції в сільське господарство і добувну промисловість. Прикладом такого суспільства може бути Європа кінця XVII ст.

3. Стадія підйому – стадія “ривка” до самопідтримуючого зростання. Традиційний уклад в основному долається, економічне зростання стає нормальним явищем, частка інвестицій підвищується з 5 % до 10 % і більше, частка сільськогосподарських працівників зменшується з 75 % до 40 %, держава стимулює експорт. Здійснюється прискорений розвиток галузей обробної промисловості. Повинна існувати, принаймні, одна значна галузь промисловості з високими темпами зростання, а також політична чи громадська структура, що підтримує розширення цієї галузі. У. Ростоу визначив стадію “ривка” як промислову революцію. Вона охоплює порівняно невеликий проміжок часу: 20–30 років.

4. Стадія зрілості. Аналогом цієї стадії є індустріальне суспільство, розвиток якого характеризується збільшенням норми нагромадження до 20 % національного доходу. Зазвичай ця стадія триває 60 років. У. Ростоу вважав початком цього періоду для: Великобританії – 1850 р., Швеції – 1930 р., США – 1900 р., Японії – 1940 р., Німеччини – 1910 р., Росії – 1950 р., Франції – 1910 р., Канади – 1950 р. У цей період розвитку відбувається урбанізація, підвищується частка кваліфікованої праці, керівництво промисловістю зосереджується в руках кваліфікованих управляючих – менеджерів. Спостерігається справжній економічний ріст.

5. Стадія масового споживання. Її характеризує такий стан в економіці, коли виробничий потенціал нації починає працювати переважно на споживача, а провідним сектором економіки виступають га-

лузі, що виробляють предмети тривалого користування. Це найдовша стадія. У. Ростоу вважав, що США знадобилося близько 100 років для переходу від зрілості до стадії масового споживання.

У своїй пізнішій праці “Політика і стадії росту” (в 70-і роки) У. Ростоу виступив з концепцією шостої стадії зростання – “пошуку якості життя”, в якій провідним сектором економіки стає сфера послуг, а на перший план суспільного прогресу висувається духовний розвиток людини.

Теорія стадій росту У. Ростоу стала помітною подією в суспільній науці свого часу. Вона виступила новим поглядом на історичну еволюцію суспільства, багато в чому відмінним від марксистської концепції соціально-економічних формацій, а також технократичних теорій зростання першої половини ХХ ст.

Теорія розвитку Льюїса. Однією з найвідоміших теоретичних моделей розвитку, в центрі уваги якої знаходяться структурна трансформація економіки, є модель американського економіста Артура Льюїса, лауреата Нобелівської премії. Вона була створена ним у середині 50-х років, а пізніше розширена і формалізована Джоном Фаєм і Густавом Рейнісом. В 60-ті і на початку 70-х років модель Льюїса була панівною теорією розвитку для економіки країн “третього світу”. Вперше ця модель була запропонована в доповіді А. Льюїса “Економічний розвиток у країнах з низьким доходом (1951)”, в якому акцентувалася увага на можливостях використання внутрішніх ресурсів країни, перш за все, за рахунок розвитку дрібної (трудомісткою) промисловості.

У моделі А. Льюїса резерв робочої сили розглядається як основа економічного зростання. Тому вона може бути застосовна для тих держав, в яких “щільність населення висока, капітал дефіцитний, а природні ресурси обмежені”. До цих країн А. Льюїс відносить Індію, Пакистан, Єгипет.

Оскільки у своїй концепції А. Льюїс опирається на ідеї вільного ринку, у центр аналізу він ставить фігуру підприємця, який приймає рішення щодо використання наявних на ринку факторів виробництва: праці, капіталу і землі. Модель будується з урахуванням двох секторів економіки: аграрного (з землею і працею як основними факторами виробництва) та промислового (де домінує капітал і праця).

Таким чином, в моделі А. Льюїса завдання полягає в тому, щоб перерозподілити частину трудових ресурсів із сільського господарства в промисловість і тим самим добитися прискорення темпів економічного зростання. В якості головного механізму в цьому процесі виступає міжсекторальний ринок. Оскільки промисловість покликана поглинати сільське населення, в цьому секторі повинні використовуватися працеінтенсивні технології та працемісткі види ресурсів. Це при-

зводить до посилення відтоку робочої сили з сільського господарства в промисловість і в кінцевому рахунку до ліквідації надлишку “аграрного населення”. Промисловість, в свою чергу, розширює масштаби виробництва, забезпечує своїм працівникам зростання доходів, які сприяють збільшенню внутрішнього попиту. Спіраль розкручується і підприємці вкладають зростаючі прибутки в розширення виробництва. Ці прибутки надалі надають динамічний ефект на економічне зростання.

Саме економічне зростання А. Льюїс поділяє на два типи: в промисловості його джерелом служить використання додаткової кількості робочої сили (екстенсивний тип), у сільському господарстві – підвищення граничної продуктивності праці (інтенсивний тип).

Теорія структурних перетворень. Провідна гіпотеза теорії структурних перетворень полягає в тому, що розвиток є одночасний процес зростання, а також різних супутніх змін в економічній, індустріальній та інституційних структурах. У моделях структурних перетворень на відміну від теорії стадії росту і більш ранньої моделі А. Льюїса збільшення заощаджень та інвестицій розглядається як необхідне, але зовсім не достатня умова економічного зростання. Для переходу від традиційної до сучасної економічної системи необхідна також серія взаємозалежних змін в структурі економіки країни. При цьому структурні перетворення повинні охоплювати виробництво і споживчий попит, зовнішню торгівлю, розподіл ресурсів, а також соціальну та демографічну сфери.

Одна з найбільш відомих моделей структурних перетворень була розроблена економістом з Гарварду Х. Ченере на основі емпіричного аналізу розвитку багатьох країн третього світу в післявоєнний період. Проаналізувавши і порівнявши поточні та багаторічні дані країн з різними рівнями доходу, Х. Ченере виявив ряд характерних рис у їхньому розвитку. Серед них: перенесення економічної активності з аграрного сектору в промисловий, постійне накопичення фізичного і людського капіталу, зсув споживчого попиту від вузького набору товарів першої необхідності до різноманітних промислових виробів і послуг, зростання міст і міської промисловості, зниження середнього розміру сім'ї і темпів зростання населення в процесі того як кількість дітей втрачає економічну значимість і на перший план виходять якісні характеристики (рівень освіти). У цьому полягають риси “типового” розвитку, виділені Х. Ченере при порівняльному міждержавному аналізі. Проте існує цілий ряд специфічних факторів, які визначають відмінності в темпах і формах розвитку конкретних країн:

- зовнішня торгівля;
- доступ до іноземних інвестицій;
- цілі державної політики;

- розмір країни;
- доступ до міжнародних ринків;
- інструменти державної політики;
- ресурсний потенціал;
- доступ до технологій;
- чисельність і структура населення.

Незважаючи на відмінності, прибічники моделі структурних перетворень стверджують, що можна виділити ряд напрямків і форм розвитку, загальних майже для всіх країн. Аналіз показує, що на них можна впливати через державну політику, раціональну організацію зовнішньої торгівлі і програми зовнішньої допомоги розвитку. Звідси прихильники структуралістської школи роблять досить оптимістичний висновок, що “правильний” вибір економічної політики здатний привести до самопідтримуючого зростання.

Теорія зовнішньої залежності. У 70-і роки як результат зростаючого розчарування в моделях стадій зростання та структурних перетворень велику популярність в країнах третього світу отримала теорія зовнішньої залежності.

Теорія зовнішньої залежності розглядає ці країни як суспільства, скуті інституційними, політичними і економічними обмеженнями (як зовнішніми, так внутрішніми), та пов’язані з багатими країнами відносинами залежності і панування. У цій теорії існують три основних напрямки:

- неоколоніальна модель залежності;
- помилкова парадигма розвитку;
- теорія дуального розвитку.

Перший напрямок – неоколоніальна модель залежності – є побічним продуктом теорії марксизму. Вона пов’язує нерозвиненість країн третього світу з історично сформованою нерівноправністю багатих і бідних країн у світовій капіталістичній системі. Центр системи (багаті країни) свідомо чи мимоволі експлуатує периферію (третій світ), нехтуючи їх інтересами, що ускладнює, або навіть робить неможливим, самостійний розвиток бідних країн. Ідеологія та діяльність місцевої еліти в третьому світі часто гальмує реформи, здатні поліпшити умови життя широких верств населення, іноді навіть веде до погіршення цих умов. Таким чином, економічна відсталість постає тут як ззовні нав’язане явище на відміну від моделей стадій зростання та структурних перетворень, де головними були внутрішні обмеження розвитку: нестача капіталу і кваліфікованих кадрів. Відповідно до даної теорії, революційна боротьба чи, як мінімум, корінна перебудова світової капіталістичної системи є єдиним засобом звільнення країн третього світу від прямого і непрямого контролю багатих країн і місцевої еліти.

Другий напрям – помилкова парадигма розвитку – пояснює відсталість країн третього світу помилковими порадами не знайомих з місцевою специфікою консультантів з розвинених країн, які працюють в різних організаціях міжнародної, двосторонньої або багатосторонньої допомоги розвитку. У країнах, що розвиваються, існує ряд особливих інституційних чинників – різні традиційні структури (племінні, кастові, класові), вкрай нерівномірний розподіл землі, вкрай нерівний доступ до банківського кредиту, контроль вузьких груп еліти над непропорційно великою часткою власності всередині країни і за кордоном. У цих умовах політика, побудована на таких провідних західних теоріях, як моделі Льюїса або структурних перетворень Ченере, в багатьох випадках призводить до неадекватних результатів і грає на руку лише інтересам впливових елітних груп всередині країни і за її межами.

Третій напрям – теорія дуального розвитку – поняття дуальних товариств (бідних і багатих націй у світовому масштабі) міститься в неявному вигляді в моделі структурних перетворень і в явному – в теорії залежності. Дуалізм, як поняття, широко використовується в теорії розвитку і означає виникнення та поглиблення розриву між багатими і бідними на всіх рівнях. Основу теорії дуального розвитку складають чотири положення:

1) наявність специфічних умов для появи “вищих” і “підлеглих” рівнів в рамках однієї системи. Прикладами дуалізму є сусідство сучасного і традиційного секторів в моделі Льюїса, наявність у рамках єдиного суспільства багатой високоосвіченої еліти і маси неписьменного населення, а також співіснування у світовій економіці потужних і багатих промислових націй поряд зі слабкими і бідними аграрними країнами;

2) постійне відтворення дуальних структур: контрасти між багатством і бідністю не зникають з часом, нерівність вищих і підлеглих елементів системи зберігається. Про це свідчить зростаюча нерівність доходів між країнами;

3) розрив між вищими і нижчими елементами системи не тільки не зменшується, а зростає: з кожним роком збільшується відставання країн, що розвиваються, в продуктивності праці;

4) відсутність сприяння: вищі елементи практично нічим не сприяють розвитку нижчих. У реальності вони можуть навіть штовхати їх вниз, викликаючи “розвиток слабозвиненості”.

“Неокласична контрреволюція”. Прихід до влади в 80-ті роки консервативних урядів у США, Канаді, Великобританії та ФРН супроводжувався неокласичною контрреволюцією в економічній теорії та політиці. Вона віддавала перевагу стимулюванню сукупної пропозиції та приватизації державних підприємств у розвинених країнах. Основна неокласична теза полягає в утвердженні того, що вільні ринки і скоро-

чення втручання в економіку – головні умови розвитку для країн, що розвиваються, та країн з перехідною економікою. На перший погляд, а особливо з точки зору економічної ефективності, дана теза не повинен викликати сумнівів. Але справа в тому, що економіка багатьох країн, що розвиваються, сильно відрізняється від господарства розвинених країн як за структурою і принципам організації, так і по наявності певних інституційних і культурних передумов. Таких, наприклад, як конкурентні, товарні, фондові та грошові ринки, добре підготовлені кадри, розвинений інститут підприємництва, ефективну адміністративну систему. Тому для країн, що розвиваються, рецепти неокласичної теорії щодо проведення економічної політики, а також припущення щодо поведінки економічних суб'єктів (як відповідна реакція на зміну індикаторів ринку) часто виявляються спірними, а іноді і зовсім некоректними.

Реальні умови розвитку для країн, що розвиваються, дуже далекі від умов досконалої конкуренції. Конкурентні ринки часто відсутні, споживачі не володіють суверенітетом, а виробники мають досить широкі можливості не тільки встановлювати ціни, а й визначати обсяги продажів. Інформованість учасників ринку вельми обмежена, а максимізація прибутку – далеко не завжди головний мотив прийняття рішень.

Варто зазначити, що принципи саме неокласичної теорії були покладені в основу програми розвитку країн (т.з. “Вашингтонського консенсусу”), яка активно використовувалась Світовим банком та МВФ. Принципи “Вашингтонського консенсусу” та наслідки його застосування були розглянуті нами у попередній лекції.

Розчарування в традиційних неокласичних моделях посилюються наприкінці 1980- початку 1990-х рр. з поглибленням боргової кризи і міждержавних відмінностей у темпах зростання в країнах третього світу та країнах з перехідною економікою. Традиційна теорія не могла дати задовільне пояснення цим явищам, адже відповідно до неї дефіцит капіталу в цих країнах повинен вести до підвищеної рентабельності інвестицій. І саме на зростання інвестицій була націлена політика формування вільного ринку, які Світовий банк і МВФ нав'язували країнам з великою зовнішньою заборгованістю. Зростання інвестицій, як очікувалося, повинно було викликати зростання продуктивності праці і рівня життя. Однак, незважаючи на лібералізацію зовнішньої торгівлі та внутрішніх ринків, багато країн, що розвиваються, не вийшли із стагнації і не змогли залучити нові іноземні інвестиції; їм не вдалося навіть зупинити витік своїх капіталів за кордон. Аналіз цього неприродного напрямки переливів капіталів (з бідних країн у багаті) викликав появу наступного підходу в теоріях росту і розвитку: концепції ендогенного розвитку (нової теорії зростання).

Теорії ендогенного зростання. Головними цілями нової теорії зростання є пояснення міждержавних відмінностей у темпах зростання та факторів, від яких ці темпи залежать.

Особливістю ендогенних теорій економічного зростання є те, що крім праці і фізичного капіталу в них ураховуються чинники, від яких залежить продуктивність праці: людський капітал, витрати на науково-дослідні та дослідно-конструкторські роботи, державне регулювання.

Першою науковою працею з ендогенних теорій економічного зростання була модель Д. Ромера (1986). Слідом за моделлю Ромера були запропоновані інші моделі ендогенного зростання, зокрема модель Р. Лукаса (1988), Р. Барро (1990). У моделях ендогенних теорій економічного зростання виробнича функція будується з трьома факторами виробництва, якими є праця, фізичний капітал і людський капітал. На відміну від праці і фізичного капіталу людський капітал є надбанням всього суспільства, а не окремих економічних суб'єктів, і тому може бути використаний всіма підприємствами. При цьому людський капітал розглядається як довготривалий економічний ресурс, що нагромаджується в результаті навчання людей у молодому віці та забезпечує підвищення продуктивності праці впродовж наступного періоду їх трудової діяльності.

Найбільшого розвитку набули моделі ендогенного зростання, що враховують людський капітал. Під людським капіталом розуміють сукупність продуктивних якостей працівника, які формують його потенціал до праці. Цей потенціал включає: здоров'я, знання, досвід, навички до праці та інші якості людей, від яких залежить продуктивність праці. Оскільки будь-який капітал є функцією інвестицій, то основними формами інвестицій у людський капітал є освіта, виховання, охорона здоров'я, а також інші витрати, пов'язані з підготовкою людини до виробничої діяльності. Чим більше інвестицій вкладається в людський капітал, тим вищими є продуктивність праці і темпи економічного зростання.

Підкреслюючи роль заощаджень для прискорення розвитку в країнах, що розвиваються, нова теорія зростання робить ряд висновків, які прямо суперечать традиційній теорії. Насамперед за відсутності зовнішньоекономічних зв'язків не існує будь-якого автоматичного вирівнювання темпів зростання між країнами – вони залишаються незмінними і залежать від рівня накопичень і розвитку техніки в даній країні. Крім того, не існує і тенденції до зближення доходу в багатих і бідних країнах з однаковою нормою внутрішніх заощаджень. Важливий висновок, який впливає з цих положень, полягає в тому, що тимчасове або тривале гальмування зростання в країні веде до її хронічного,

все більш сильного відставання від більш багатих країн за рівнем доходів на душу населення. Дана модель пояснює причини протиприродного переливу капіталів з бідних країн до багатих, який посилює розрив у доходах між країнами. Потенційно висока рентабельність інвестицій в країнах, що розвиваються, часто зводиться нанівець низьким рівнем комплементарних інвестицій в людський капітал (систему освіти), інфраструктуру та НДДКР. Бідні країни беруть із цих видів інвестицій порівняно мало вигод у порівнянні з економічно розвиненими країнами. Звідси випливає висновок про те, що держава покликана поліпшити розподіл ресурсів, надаючи за свій рахунок суспільні товари та послуги (створюючи інфраструктуру) і одночасно стимулюючи приватні інвестиції. Тому моделі ендегенного зростання, на відміну від неокласичних виступають за активне втручання держави в процес розвитку.

Теорія інноваційного розвитку. Інноваційна теорія розвитку сформувалася як одна з теорій економічного циклу. Причому, закінченого вигляду вона набула тільки в середині ХХ століття. До цього науково-технічний прогрес ще не розглядався більшістю вчених як основний фактор циклічного та інституціонального економічного розвитку.

Одним з перших, хто побачив причини економічних криз в особливостях відтворення основного капіталу, був видатний український учений-економіст М.І. Туган-Барановський. Його праця “Промислові кризи в сучасній Англії, їхні причини і вплив на народне життя”, що була видана в Санкт-Петербурзі у 1894 р. стала класикою світової науки.

Туган-Барановський М.І. проаналізував різні підходи до пояснення циклічного характеру розвитку виробництва і дійшов висновку, що перешкодою для безперервного кумулятивного розвитку виробництва є не стільки зовнішні обмежувальні фактори, скільки внутрішні властивості економічної системи, які, власне, і породжують циклічність її розвитку. Такими властивостями є циклічні закономірності у відтворенні основного капіталу країни. Цей висновок було зроблено, як на основі теоретичного аналізу, так і на основі скрупульозних статистичних досліджень особливостей розвитку промисловості Англії. Він показав, що промисловий цикл цілком відтворюється ціною заліза: в міру поживлення торгівлі зростає і ціна заліза – криза і реакція виражаються втратою цієї ціни. Ця залежність пояснюється тим, що залізо – найважливіший матеріал, з якого споруджуються машини, інструменти, рейки, кораблі і взагалі знаряддя виробництва та транспорту. За попитом на залізо і його ціною можна робити висновок про розширення основного капіталу країни.

Новаторство висновків визначалося тим, що вони формували нову теорію ринку, яка відрізнялася від панівних класичних тракту-

вань. Теорія ринку М.І. Туган–Барановського була несподіваною для сучасників, особливо щодо твердження, що періодична зміна припливів і відпливів промисловості викликається не законами споживання, а законами виробництва. З його теорії виходило, що виробництво розширюється в роки піднесення не тому, що в цей час зростає споживання, навпаки, споживання саме тому і зростає в цей час, що розширюється виробництво.

Але виникає запитання: в які види основного капіталу інвестується вільний грошовий капітал? Відповіді на це запитання і призвели до виникнення інноваційних теорій розвитку. Прямий розвиток теорія М.І. Туган–Барановського отримала через праці А. Шпітгофа і Й. Шумпетера.

Дослідження Артура Шпітгофа доводили, що фаза піднесення в циклі не може бути викликана одним лише тиском позичкових капіталів. Більше того, ця фаза зумовлюється переважно й передусім результатом “притягування”, а не “підштовхування”. Силою “всмоктування” позичкових капіталів є результати науково-технічного розвитку, які знаходять своє застосування у виробництві. Тому фаза піднесення може закінчитися не тільки в результаті скорочення пропозиції вільного капіталу, який шукає інвестиційних можливостей, а й у разі падіння ефективного попиту на реальний капітал. Ці дві взаємодіючі причини визначають основу циклічного розвитку.

Імпульс до інвестування виникає з потреби у виробництві машин та устаткування, викликаних новими технічними вдосконаленнями, винаходами та ринками збуту. Відкриття й технічні досягнення розширюють “посуд капіталоутворення” і викликають настійну необхідність його заповнення. Місткість “посуду” визначається вимогами технічного прогресу. Але як тільки ця місткість наповнюється, всяке додаткове утворення нового капіталу швидко стає марним, гранична ефективність капіталу знижується до нуля, інвестування припиняється, розквіт уривається.

Шпітгоф А. доповнив теорію М.І. Туган–Барановського поняттям механізму заповнення інвестиційного вакууму, що утворюється в кризовій фазі циклу, через комерціалізацію науково-технічних досягнень. Цей процес виявився імпульсивним, що й породжувало циклічність економічної динаміки. Завершив формування цілісної інноваційної теорії економічного розвитку Й. Шумпетер, який тим самим завершив концептуальний напрям, започаткований М. І. Туган–Барановським, і, по праву, став батьком інноваційної парадигми соціально-економічного розвитку.

Шумпетер Й. став автором теорії циклу, яка ґрунтується на законах розвитку інноваційного процесу, а саме: відповідно до особли-

востей економічної поведінки підприємців-новаторів, що протистоять як антитеза іншому типові господарського суб'єкта – “просто господарям”. Характер дій цих двох типів є зовсім різним, як різним є вміння працювати за звичним і новим планом. Принциповим положенням теорії Й. Шумпетера, яке відрізняє її від теорії А. Шпітгофа, є висновок про те, що “нове, як правило, не виростає із старого, а з'являється поруч із старим, витісняє його і змінює всі відносини таким чином, що виникає необхідність у специфічному процесі “розміщення”. Тому “піднесенню” передують структурна перебудова, а наступний розвиток – це не просто продовження попереднього, а новий розвиток, який породжується іншими умовами і почасти іншими людьми”.

Іншим найважливішим пунктом теорії Й. Шумпетера є пояснення причини, з якої нові виробництва і, відповідно, підприємці-новатори з'являються не безперервно, а відразу у великій кількості (“кластером”). Вся справа у тому, що поява нових виробництв взаємопов'язана. Цей зв'язок зумовлюється тим, що прорив нового спочатку здійснюється не багатьма підприємцями-новаторами, які володіють особливим талантом бачення і реалізації нових шляхів, а також силою характеру для подолання могутньої протидії інерції традицій. Поява одного чи кількох таких підприємців полегшує появу інших, які, в свою чергу, сприяють появі третіх і т. д. Таким чином, “поява одного процвітаючого підприємця викликає появу не просто ще кількох, а дедалі численніших і менш кваліфікованих підприємців”. Причому, Й. Шумпетер вважав, що підприємець-новатор, як такий, не “знаходить” і не “створює” нових можливостей. Останні існують самі по собі, нагромаджуються і навіть пропагуються пресою. Але без підприємця вони не можуть реалізуватися, тому функція його саме й полягає виключно в тому, щоб реалізувати їх. Ось чому не треба змішувати “тип” і “поведінку” підприємця та винахідника.

Особливе місце у світовій економічній теорії зайняла розробка Й. Шумпетером поняття нововведення чи інновації. Останній термін став загальноприйнятою категорією в світовій економічній літературі. Інновації, за Й. Шумпетером, – не просто нововведення, а нова функція виробництва. Це – зміна технології виробництва речей, яка є необхідною і має історичне значення. Інновація є стрибком від старої виробничої функції до нової. Великі інновації викликають створення нових підприємств і нового устаткування, але не кожне нововведення, нове виробництво є інновацією.

Розглянуті вище моделі економічного розвитку є основними та відображають особливості тих економічних теорій, які панували у той чи інший період економічного розвитку країн світу. Дещо іншим є підхід відомого японського економіста Наохіро Амая, який виділив три

можливі моделі економічного розвитку, використання яких безпосередньо впливає на структуру, стан і перспективи розвитку суспільства, його внутрішніх суперечностей. Це Модель Рікардо, Модель Сталіна, та Проміжна модель.

Основним елементом у структурі механізмів економічного розвитку в Моделі Рікардо є абсолютна роль ринкового механізму, при нульовій ролі держави, в Моделі Сталіна – абсолютна роль держави при нульовій ролі ринку, у Проміжній моделі – нескінченна різноманітність співвідношень між долями держави та приватного підприємництва у прийнятті рішень, їх мінливість, рухливість.

Отже, розгляд теоретичних основ економічного розвитку цивілізації засвідчив, що вчені приділяють значну увагу даному питанню. При цьому, основна увага зосереджується на визначенні факторів та передумов економічного розвитку, якими володіють країни, дослідженні історичних етапів, які проходять країни у становленні та розвитку національної економіки, та розробці на основі цього базових моделей економічного розвитку, які б враховували специфіку окремих країн у забезпеченні основними факторами виробництва.

Застосування історичного підходу до розгляду економічного розвитку світового господарства засвідчує існування певної динаміки (циклічності) у даному процесі, що значно впливає на успішність функціонування світової економіки. Саме тому четверта тема даного курсу і присвячена розгляду питання динаміки економічного розвитку.

Література: [3, 4, 15, 19, 37, 38, 41, 53, 56]

Запитання для самоконтролю

1. Дайте визначення понять “економічний розвиток” та “економічне зростання”.
2. Які передумови та фактори лежать в основі економічного розвитку?
3. Поясніть сутність теорії лінійних стадій зростання.
4. Порівняйте положення теорії розвитку Льюїса та теорії структурних перетворень.
5. Поясніть сутність та причини виникнення теорії зовнішньої залежності.
6. Поясніть сутність “Неокласичної контрреволюції” та наведіть приклади застосування даного підходу.
7. Дайте характеристику теорії ендogenousного розвитку.
8. Поясніть основні положення теорії інноваційного розвитку.

Тема 4. Динаміка економічного розвитку

- Поняття циклічності. Сутність економічного циклу
- Види економічних циклів
- Теорії економічних циклів

4.1. Поняття циклічності. Сутність економічного циклу

З поняттям економічного розвитку нерозривно пов'язане поняття “циклічності”.

Циклічність – це загальна форма руху національних господарств і світового господарства як єдиного цілого. Вона відображає нерівномірність функціонування різних елементів національного господарства, зміну революційних та еволюційних стадій його розвитку, економічного прогресу.

Економічний цикл – це періодичні коливання економічної активності суспільства, проміжок часу від початку однієї кризи до початку іншої. Економічні цикли виділяють на основі динаміки валового внутрішнього продукту (ВВП). При цьому інші економічні змінні можуть прямо залежати від руху ВВП (бути поліциклічними), наприклад, приватне споживання та інвестиції, або коливатися на противагу (бути контрциклічними), наприклад, безробіття. Ті змінні, поведінка яких ніяк не залежить від фази циклу, називають ациклічними (наприклад, державні витрати). Статистичні дані показують, що цикли мають нерегулярний (неперіодичний) характер. Економічний цикл складається з двох фаз: підйому і спаду ділової активності і двох поворотних точок: піка та найнижчої точки спаду (рис. 1).

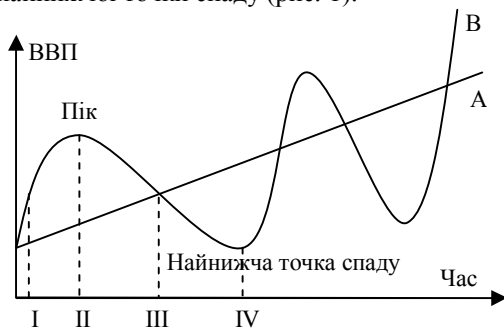

Рис. 1 – Фази економічного циклу:

I – пожвавлення; II – підйом; III – спад; IV – криза;
A – лінія економічного зростання; B – лінія економічних циклів

Охарактеризуємо основні фази та стадії економічного циклу:

1) фаза підйому складається з:

– стадії пожвавлення – зростання обсягів виробництва до передкризового рівня; збільшення попиту на споживчі товари та послуги і фактори виробництва; оновлення основного капіталу, підвищення цін, зменшення безробіття. Обсяг національного виробництва досягає найвищої точки попереднього циклу;

– стадії підйому – обсяги виробництва перевищують найвищу точку попереднього циклу. Спостерігається найвище завантаження підприємств. Ситуація близька до повної зайнятості. Ростуть ціни і норми прибутку. Торговці купують у підприємців товарів більше, ніж може бути продано на національному ринку. Зростає процентна ставка та позиковий капітал. Існує перевиробництво, тобто незбалансованість, у прихованому вигляді;

2) фаза спаду складається з:

– стадії спаду – перевиробництво товарів, падіння цін і прибутку, масове банкрутство підприємств, зниження інвестицій, скорочення обсягу виробництва, скорочення запасів, падіння попиту на працю, безробіття значної частини населення, падіння заробітної плати, падіння курсу акцій, дуже високий рівень процентної ставки;

– стадії кризи – застій виробництва, припинення падіння виробництва, низькі ціни на товари і послуги, торгівля ведеться мляво, велика кількість вільного грошового капіталу, низький рівень ставки позикового відсотка, накопичені нереалізовані товари частково знищуються, частково продаються за низькими цінами, зниження витрат виробництва на вцілених підприємствах. На цих підприємствах відбувається інтенсивне переозброєння виробництва з метою виживання. Зростання виробництва в окремих галузях, невелике збільшення замовлень.

Економічні цикли зумовлюються дією зовнішніх і внутрішніх факторів.

Зовнішні фактори – це явища, які знаходяться поза власне економічною системою, до них відносять:

– зміну чисельності населення, що впливає на попит і пропозицію (зростання населення сприяє, за інших сприятливих умов, збільшенню виробництва та рівня зайнятості);

– винаходи та інновації, (докорінні зміни технології спричиняють вибух ділової активності й розширення інвестування, що супроводжується створенням нових робочих місць і настанням періоду підйому);

– війни та інші політичні події.

Внутрішні фактори існують всередині економічної системи, до них відносять:

– споживання, коли споживчі витрати зростають, підприємства наймають додаткових робітників і підвищують рівень свого виробництва; таким чином, виробництво продукції, зайнятість та обсяги продажу зростають, і економіка входить у період підйому;

– інвестування, вкладання коштів в основні фонди створює нові робочі місця, таким чином збільшуючи купівельну спроможність споживачів, а зростання витрат, викликане початковим збільшенням інвестицій, веде до ще більших капіталовкладень, споживання та збільшення масштабів виробництва;

– діяльність уряду, такий вплив здійснюється за допомогою двох методів: фінансової та монетарної (грошової) політики.

Зовнішні фактори, що призводять до економічного підйому або спаду, не залежать від розвитку подій в даній країні. Навіть різні заходи державної політики не завжди можуть вплинути на ці фактори. Міжнародні конфлікти, зменшення чисельності населення і уповільнення науково-технічної революції будуть негативно позначатися на економічному розвитку країни. У той час як відкриття нових ресурсів, приєднання додаткових територій, зростання населення і прискорення НТР активізують розвиток економіки.

Внутрішні фактори пов'язані з особливостями економічного розвитку країни. Збільшення величини особистого споживання, інвестування, як і сукупного попиту і пропозиції, створює умови бурхливого економічного зростання. Тоді як зменшення споживання, інвестування, відсутність урядової підтримки сукупного попиту і пропозиції викликають застій в економіці.

Тобто, зовнішні фактори виступають початковими імпульсами циклу, а внутрішні чинники перетворюють ці імпульси в фазні коливання.

Загалом всі дослідження щодо первинності впливу та вирішальної ролі факторів економічної циклічності можна класифікувати за такими групами:

– екзогенні, прихильники “зовнішніх” теорій стверджують, що цикли виникають через дію зовнішніх факторів (наукових відкриттів, географічних експансій, відкриття нових родовищ, зміни чисельності населення, взаємодії з іншими країнами та ін);

– естрогенні, пояснюють циклічність впливом внутрішніх факторів (коливання попиту, пропозиції, інвестицій, споживання тощо);

– еклетичні, засновані на поєднанні зовнішніх і внутрішніх факторів. Зовнішні до економічної системи фактори дають початковий імпульс, а внутрішні (економічні) чинники перетворюють ці імпульси в циклічні коливання.

У дослідженнях причин економічних циклів в даний час широке розповсюдження отримав підхід, згідно з яким цикли є наслідком

випадкових впливів на економічну систему так званих імпульсів або шоків, що порушують економічну рівновагу і викликають коливання.

Вперше ці ідеї були висловлені радянським економістом Євгеном Слуцьким у 1927 р. Подібне дослідження проводилося норвезьким ученим Рагнару Фрішем й знайшло відображення в його роботі “Проблеми поширення імпульсів в економіці”, що була опублікована в Лондоні в 1933 р. Виділяється кілька типів імпульсів:

- шоки пропозиції, що впливають на виробництво. До них відносяться технологічні зрушення, кліматичні зміни, відкриття нових джерел сировини, коливання світових цін на сировину тощо;

- шоки, що викликані рішеннями органів влади на макrorівні, вони впливають головним чином на попит. Це фіскальна і грошова політика, коливання обмінного курсу, ставки позикового відсотка;

- шоки попиту приватного сектора, такі як зміни в інвестиційних та споживчих витратах цього сектора економіки.

4.2. Види економічних циклів

Сучасні економічні підходи дозволяють виділити близько 1380 видів циклів, що мають відношення до економіки. Так, економічні цикли поділяють за наступними ознаками:

- за сферою дію – промислові, аграрні;
- за специфікою прояву – нафтові, продовольчі, енергетичні, ресурсні;

- за формами розвитку – структурні, галузеві;

- за сферою поширення – національні, міжнародні.

Однак, найбільш розповсюдженою є класифікація економічних циклів за їх тривалістю. При цьому виділяють:

- короткострокові цикли (цикли Кітчера, 3–5 річні цикли).

Вони виникають в результаті змін в оборотних коштах, тобто в запасах товарно-матеріальних цінностей. У результаті ринкової кон’юнктури виникає дисбаланс між попитом і пропозицією. Підприємці в очікуванні економічного зростання роблять більші запаси товарно-матеріальних цінностей аніж їм фактично необхідно. Тому на певному етапі виникає надлишок товарно-матеріальних цінностей, дисбаланс. В результаті, підприємства постають перед проблемою збуту накопичених запасів, що призводить до падіння цін у країні та невеликому економічному спаду. Таким чином, економіка функціонує протягом короткого циклу. Тим самим фактично проблема коротких циклів пов’язана з невірними очікуваннями підприємців, з методом “проб і помилок”, властивих ринковому механізму в цілому. Також істотне значення має і масова психологія споживачів.

– середньострокові цикли (цикли Жуглара, 7–11 річні інвестиційні цикли) – перші види економічних циклів, що були виділені вченими. Вони можуть бути викликані порушенням вкладення капіталу в активні елементи основного капіталу – засоби та знаряддя праці; переливом капіталу з однієї галузі в іншу під впливом міжгалузеві конкуренції; впливом формування ціни виробництва в довгостроковому періоді; зміною грошово-кредитних чинників.

– довгі цикли Кузнеца (17 – 20 річні будівельні цикли) – були відкриті в 1930 роки лауреатом Нобелівської премії Саймоном Кузнецом. Він пов’язував ці хвилі з демографічними процесами, зокрема, припливом іммігрантів та будівельними змінами, тому він назвав їх “демографічними” або “будівельними” циклами. Ці цикли можуть бути викликані і особливостями економічної політики уряду.

– довгі хвилі Кондратьєва (50 річні цикли) – були відкриті в 1930 роки, причиною довгих хвиль в економіці є технічні та науково-технічні революції, що викликають: структурну перебудову, радикальні зміни в технологічній базі виробництва; зміни в інфраструктурі; зміни підготовки робочої сили.

Кондратьєв у 1920-1930-і роки працював в Інституті світової кон’юнктури і став збирати статистичний матеріал щодо розвитку світового господарства приблизно за 120 років. Кондратьєв встановив, що процес економічного зростання не прямолінійний, хоча і являє собою висхідну лінію, тобто економічне зростання відбувається поштовхами. В результаті своїх досліджень Кондратьєв прийшов до висновку, що за 120 років відбулося дві з половиною довгі хвилі. Довгі хвилі Кондратьєв пов’язував з технічними революціями. Він виділив наступні довгі хвилі:

– перша хвиля – з 1787 по 1844 рр. (до 1851 в окремих країнах). Цей період він розділив на дві фази: зростаючу, з 1787 по 1810 (1817 для окремих країн) рр., і спадаючу, з 1810 по 1844 (1851) рр. Причиною зростаючої фази Кондратьєв вважав революцію в текстильній промисловості, першу промислову революцію, яка викликала бурхливий розвиток машинобудування, велику потребу у виробництві чавуну, що і призвело до розвитку економіки;

– друга хвиля, на думку Кондратьєва, йде з 1844 по 1890 рр. Зростаюча фаза спостерігається з 1844 по 1870 рр., а низхідна – з 1870 по 1890 (1896) рр. Причиною зростаючої фази Кондратьєв вважав будівництво залізниць, що викликало освоєння територій, об’єднання національного та світового ринків;

– третя хвилю розпочалася у 1890 році, її зростаючу фазу він обмежив 1914–1920 рр. Він пов’язував цю довгу хвилю з широким впровадженням у виробництво електрики і з розвитком автомобілебу-

дування. У своїх роботах Кондратьєв прогнозував з 1920 року спадну фазу хвилі. Третя хвиля закінчилася в 1940 році;

– четверта довга хвиля розпочалася після смерті Кондратьєва з 1940 року, вона тривала до 70-х років як зростаюча фаза, а зараз триває низхідна фаза довгої хвилі. Четверта хвиля пов'язана з НТР, автоматизацією, електронікою, роботобудуванням. Слід очікувати найближчим часом підвищувальну фазу п'ятої довгої хвилі.

Особливістю поширення економічних циклів є наявність між ними певного зв'язку. Зв'язок економічних циклів можна проілюструвати на прикладі аналізу циклів різної протяжності. У розвитку цих циклів угорським економістом Б. Шипоші виявлена наступна залежність: більш тривалі цикли “вбираючи” в себе, поглинають коротші. При цьому тривалість кожного наступного циклу приблизно вдвічі коротшим від попереднього. Це означає, що циклічність в економіці є системою циклів з жорсткими причинно-наслідковими зв'язками, основний контур якої утворюють довгострокові цикли. Їх механізми визначаються взаємодією циклів меншої тривалості. Всі вони взаємодоповнювані, а їх узагальнення говорить про множинність причин виникнення такого складного явища, як довгохвильовий цикл.

4.3. Теорії економічних циклів

Складність трактування поняття економічних циклів та багатоаспектність їх прояву, знайшло своє відображення у формуванні великої кількості теорій економічних циклів, що пояснюють їх причини та механізм виникнення і розвитку. Розглянемо найбільш відомі:

1. **Теорія недоспоживання.** Родоначальником теорії недоспоживання є швейцарський економіст Ж. Сімонді (1773–1842 рр.). Існує безліч різновидів цієї теорії, найбільш обґрунтована з них застосовує термін “недоспоживання” у значенні “надмірних заощаджень”. Депресії породжуються тим, що дуже велика частина поточного доходу зберігається, а занадто незначна його частина витрачається на споживчі товари. Саме добровільне заощадження, що здійснюються окремими особами і компаніями, порушують рівновагу між виробництвом і реалізацією. Причина надмірних заощаджень полягає в нерівномірному розподілі доходу. Переважна частина заощаджень припадає переважно на тих, хто отримує великий прибуток. Якщо б можна було підвищити рівень заробітної плати та одночасно перерозподілити національний дохід, то частка заощаджень не була б загрозливо великою.

2. **Теорії зовнішніх факторів.** Засновником цього напрямку прийнято вважати англійського економіста У.С. Джевонса (1835–1882 рр.), який

висловив думку про зв'язок економічний цикл з 11-річним циклом сонячної активності. У 70-ті роки XIX ст. Джевонс опублікував ряд праць, в яких досліджував вплив сонячних плям на врожайність, на ціни на зерно і на торговий цикл. Однак Джевонс пов'язував циклічність сонячної активності переважно з сільським господарством і торгівлею. Послідовники У. С. Джевонса розповсюдили дію сонячного циклу на всю економіку. Так, Х.С. Джевонс (син) вважав, що сонячний цикл пов'язаний з коливаннями зайнятості, а Х.М. Мор розробив загальну економічну теорію сонячної циклічності. У 1987 р. молодий японський економіст Сіманака Юдзі досліджував циклічний розвиток Японії з 1885 по 1984 рр. Він вважав, що за цей час відбулося дев'ять 11-річних сонячних циклів, які співпали з циклами Жуглара. Сіманака вважає також, що цикл Кузнеця (19–22 роки) рівний двом сонячним циклам, цикл Кондратьєва (55 років) – п'яти сонячним циклам.

3. **Марксистська теорія циклу.** Засновником є К. Маркс. Марксистки вважають, що формальна, або абстрактна, можливість циклічності (при капіталізмі) закладена вже в простому товарному виробництві і впливає з функцій грошей як засобу обігу та засобу платежу при розриві актів купівлі-продажу. Однак ця можливість перетворюється на реальну дійсність лише на певному етапі розвитку капіталізму – в машинний період. Економічні кризи породжує так зване основне протиріччя капіталізму – суперечність між суспільним характером виробництва і приватнокапіталістичним способом привласнення результатів цього виробництва. В процесі накопичення капіталу, зростання продуктивних сил відбувається все більша усупільнення виробництва: концентрація і централізація капіталу, виникнення індустріальних центрів, великих капіталістичних підприємств. Поглиблюється суспільний поділ праці, розширюються економічні зв'язки, зовнішні і внутрішні. Продукти стають результатом праці багатьох мільйонів працівників, але привласнення цих продуктів залишається приватнокапіталістичних.

4. **Теорія накопичення капіталу.** Ця концепція довгих хвиль розроблена в середині 70-х років в Массачусетському технологічному університеті під керівництвом професора Джея Форрестера. Він констатував, що зміни попередніх 20-ти років в економіці не вклалися в динаміку середньострокового циклу, тому увага приділялася довгостроковим коливанням. За великі цикли, на думку дослідників, відповідають процеси, що відбуваються в галузях, які випускають засоби виробництва. Коротко цей механізм можна описати так – припустимо, що кінцевий продукт економіки складається з двох секторів: виробництва засобів виробництва і випуску споживчих товарів. Капітальний сектор, що виробляє засоби виробництва, забезпечує машинами та обладнанням не тільки галузі, що випускають споживчі товари, але й

самого себе. Зростання споживання викликає ще більш швидке зростання засобів виробництва, тобто між двома галузями діє акселератор. Відповідно до твердження авторів моделі, величина цього акселератора в реальному житті набагато більше того, який необхідний для рівноважного руху. Це пов'язано з тим, що зростання капіталу в умовах постійного попиту прискорюється додатковими обставинами: спекуляціями, переоцінкою попиту, зміною реального відсотка по кредитах тощо. Всі ці фактори сприяють “перенакопиченню” в капітальному секторі. Замовлення спочатку різко зростають, а потім різко скорочуються. Цього достатньо для появи тривалих коливань.

5. Монетарна (кредитно-грошова) концепція. Засновником вважається Ральф Джордж Хоутрі (1879–1975). Він вважав, що початковим етапом економічного циклу є зростання пропозиції кредиту з боку банківської системи. Далі йдуть зниження ставки відсотка, зростання інвестицій і сукупного попиту; так виникає фаза підйому, яка супроводжується зростанням рівня цін. З часом економічний підйом припиняється під впливом двох основних факторів: внутрішнього і зовнішнього. Перший зводиться до зникнення надлишкових резервів комерційних банків; другий – до скорочення валютних резервів країни внаслідок збільшення імпорту і скорочення експорту, викликане підвищенням рівня цін. Обидва названих фактора створюють дефіцит на ринку грошей і ставка відсотка починає підвищуватися, а обсяг інвестицій – знижуватися. Погіршення інвестиційного клімату на цій фазі розвитку циклу пов'язано також з тим, що до кінця фази підйому розрив між темпами зростання рівня цін і ставки номінальної зарплати скорочується. У результаті починаються зворотні процеси: спад виробництва і зайнятості, зниження грошової ставки номінальної зарплати і рівня цін, зростання чистого експорту, збільшення валютних резервів і грошової бази.

6. Теорія нововведень (інновацій). Засновником даного підходу є Й. Шумпетер. Епохи зростання економічної активності – це періоди, протягом яких розвиток техніки і відкриття нових ресурсів створюють сприятливу основу для зростання, і, в першу чергу, для зростання інвестицій. У такі періоди темп технічного прогресу набагато прискорюється в порівнянні з тим, що можна було б очікувати від просто великої кількості винаходів, кожне з яких має відносно невелике значення. У тривалі періоди експансії в дію вводиться нова, революційна техніка, яка глибоко змінює характер всієї економіки. Ця техніка, створює основу для величезного збільшення маси капітальних благ і зростання інвестицій. Процвітання, на думку Шумпетера, починається тоді, коли нові винаходи відкривають нові можливості для інвестицій в основний капітал.

Для того щоб підприємці зробили великі інвестиції, потрібен поштовх. Великі нововведення ведуть до створення нових підприємств та нового обладнання. Прогнозування не виникає всього лише як результат винаходів або відкриттів. Воно є результатом практичного розгортання нововведень, які є рушійною силою періоду процвітання. Як правило, банкіри та інвестори скептично ставляться до нових ризикованих починань, але після того, як новий задум втілиться в діюче підприємство, іншим уже неважко отримати кредит і капітал для аналогічних підприємств. Якщо новий процес успішно приведений в дію, то інші можуть просто копіювати його.

Таким чином, рушійний поштовх, що дається новатором, породжує рух послідовників, які бачать у цьому можливість отримання прибутку. Бум – це явище, яке породжується діями підприємців, які реалізують нові можливості. Депресія є не що інше як реакцію економічної системи на бум чи пристосування економічної системи до того стану, до якого приводить її бум. Порушення, що виникають з нововведень не можуть зникнути поступово, оскільки майже всі з них носять капітальний характер. Вони викликають необхідність запровадження особливого процесу пристосування. У період рецесії економічна система переходить до нового стану рівноваги, який настає за порушеннями, викликаними бумом. Якщо нововведення з'являються одночасно і у великій кількості, то умови змінюються різко, і процес пристосування стає надзвичайно важким. Поступово це пристосування відбувається, і досягається новий стан рівноваги. Період депресії можна визначити як період, протягом якого завершується пристосування до нової промислової ситуації, яка створюється в попередній період впровадження нововведень.

7. Кейнсіанська теорія циклів. Вихід у світ праці Дж. Кейнса “Загальна теорія зайнятості, відсотка і грошей” поклав початок розвитку кейнсіанської теорії циклів. Відповідно до неї циклічний процес формується динамікою ефективного попиту, яка обумовлена функціями споживання та інвестицій. Розглядаючи накопичення капіталу, що лежать в основі циклічності, Дж. Кейнс особливу увагу приділив залежності приросту національного доходу від приросту капіталовкладень (принцип мультиплікатора), а також приросту капіталовкладень від приросту національного доходу (принцип акселератора), як факторів, що породжують нестабільність економіки. Кейнсіанська теорія циклу – основа державно-монополістичної антициклічної політики, розрахованої на розширення сукупного попиту в періоди кризових спадів і його обмеження у фазах підйому і підвищення цін. Головні інструменти регулювання відповідно до цієї теорії – бюджетна і кредитно-грошова політика.

Слід зазначити, що в теорії Дж.М. Кейнса проблема циклу детально не розроблялася. В центрі уваги Кейнсового аналізу знаходилась переважно проблема кризи, інші ж фази циклу опинились поза дослідженнями вченого. Кейнс прийшов до висновку, що ринкова система має в своїй основі ряд фундаментальних дефектів. Кредитори дають гроші в борг не тоді, коли вони потрібні позичальникам, а тоді, коли грошей достатньо у самих кредиторів. Отримавши гроші в борг (і відчувши таким чином початок економічного буму), позичальники (вони ж виробники товарів і послуг) починають нарощувати виробництво тільки для того, щоб виявити, що у споживачів (вони ж кредитори) поки що немає грошей, щоб купити більшу кількість товарів – гроші вже віддані в борг. Виникає перевиробництво, ціни падають, багато підприємств опиняються нерентабельними і закриваються або скорочують штати, зростає безробіття, падає національний дохід, а з ним зменшуються і заощадження. Настає рецесія. Кейнс робить висновок, що якщо у людей немає заощаджень, які за допомогою банківської системи стають інвестиціями, чи не можна банківській системі отримати гроші в борг у уряду, або ж збільшити заощадження за рахунок зменшення податку на прибуток.

8. **Монетарна теорія.** Наприкінці 60-70-х рр. під впливом різкого посилення темпів інфляції та провалу традиційних методів антикризового регулювання різко посилилася критика кейнсіанської теорії циклу. Кейнсіанській теорії протиставляється монетарна теорія циклу (М. Фрідмена), згідно якій головну роль у динаміці національного доходу і циклу грає нестабільність грошової пропозиції, причому винуватцем цієї нестабільності є сама держава. Економічну політику монетаристи пропонують переорієнтувати з кейнсіанської моделі антициклічного регулювання, що супроводжується різкими коливаннями грошової маси, на постійне регулювання маси грошей, що перебуває в обігу, забезпечуючи її зростання на 3–4 % на рік. Відповідно до монетарної теорії однією з причин циклічних коливань, поряд з нестабільністю грошової пропозиції, є дуже активне втручання держави в економіку.

Відповідно, регулююча роль держави в економіці повинна бути обмежена контролем над грошовим обігом; ринкова економіка – саморегульована система, диспропорції та інші негативні прояви пов'язані з надмірною присутністю держави в економіці; грошова маса впливає на величину витрат споживачів, фірм. Збільшення маси грошей призводить до зростання виробництва, а після повного завантаження потужностей – до зростання цін і інфляції, інфляція повинна бути приборкана будь-якими засобами, в тому числі і за допомогою скорочення соціальних програм.

Отже, розгляд питання динаміки економічного зростання засвідчив існування складної схеми циклічності у функціонуванні світової економіки, яка повинна враховуватись учасниками світового господарства при розробці економічної політики. Однак, успішність вивчення питання економічного розвитку сучасної економіки неможливе без розгляду пов'язаних з ним процесів економічного зростання, що і зумовило вибір п'ятої теми даного курсу.

Література: [4, 15, 29, 37, 38, 52, 56, 58, 61]

Запитання для самоконтролю

1. Дайте визначення понять “циклічність”, “економічний цикл”.
2. Охарактеризуйте основні фази та стадії економічного циклу.
3. Які фактори лежать в основі економічного циклу?
4. Наведіть основні класифікації економічних циклів.
5. Поясніть зв'язок, що існує між економічними циклами.
6. Поясніть сутність теорії недоспоживання.
7. Дайте характеристику теорії зовнішніх факторів.
8. Поясніть основні положення теорій промислових циклів та накопичення капіталу.
9. Зробіть порівняльну характеристику монетарної (кредитно-грошової) концепції та монетарної теорії.
10. Поясніть основні положення теорії нововведень (інновацій).
11. Поясніть сутність кейнсіанська теорії циклів.

Тема 5. Економічне зростання

- Сутність економічного зростання, його типи
- Джерела та фактори економічного зростання
- Моделі економічного зростання

5.1. Сутність економічного зростання, його типи

Економічне зростання – це збільшення обсягів суспільного виробництва і розширення можливостей економіки задовольнити зростаючі потреби населення у товарах і послугах

Економічне зростання вимірюється двома взаємопов'язаними способами:

- 1) зростанням реального валового внутрішнього продукту за певний період часу;
- 2) зростанням обсягу валового внутрішнього продукту на душу населення за певний період часу. Як правило, період дорівнює одному року.

Економічне зростання розглядається з різних точок зору. *Можна виділити кілька типів економічного зростання.*

Перший підхід передбачає виділення типів економічного зростання з точки зору використання факторів виробництва, факторний підхід. Виділяються інтенсивний і екстенсивний типи економічного зростання. Іноді їх називають кількісний і якісний тип економічного зростання. У складі останнього часто виділяється інноваційне економічне зростання.

Екстенсивний тип характеризується тим, що він досягається за рахунок кількісного збільшення використання одного або декількох факторів виробництва. При екстенсивному типі економічного зростання крім зростання використання факторів виробництва відбувається і збільшення ВВП. Тому для цього типу економічного зростання характерним є незмінний рівень використання техніки, технології, кваліфікації працівника, продуктивності праці. Головний недолік екстенсивного типу економічного зростання полягає в тому, що при вичерпанні одного з факторів, використання якого зростає, відбувається падіння темпів економічного зростання. Даний тип був найбільш характерним для докапіталістичних економічних формацій. Якщо використання одного з трьох факторів зростає більш швидкими темпами, то його питома вага у валовому продукті зростає. У результаті складається один з трьох підтипів екстенсивного економічного зростання: капіталомісткий, трудомісткий або ресурсомісткий.

При інтенсивному типі економічного зростання збільшення валового продукту досягається за рахунок якісного вдосконалення фак-

торів виробництва. По-перше, – за рахунок застосування більш досконалих і продуктивних машин і обладнання, засобів праці, по-друге, – за рахунок застосування більш економічних предметів праці, по-третє, – за рахунок зниження витрат сировини, матеріалів у розрахунок на одиницю продукції, що випускається, по-четверте, – за рахунок підвищення якості виготовлених товарів, і по-п’яте, – за рахунок використання більш кваліфікованої робочої сили. З цього можна зробити висновок, що для інтенсивного типу економічного зростання характерним є технічний прогрес і, як його наслідок, підвищення продуктивності праці. При цьому валовий внутрішній і національний продукт зростає більш швидкими темпами, ніж використання одного з факторів виробництва.

Якщо питома вага одного з факторів виробництва падає, то виникає один з трьох підтипів економічного зростання: капіталозберігаючий; трудозберігаючий; ресурсозберігаючий.

У національній економіці інтенсивний і екстенсивний типи економічного зростання, як правило, існують одночасно, але один з них є домінуючим, тому в національній економіці виділяють переважно інтенсивний або переважно екстенсивний тип економічного зростання.

Другий підхід – з точки зору продуктивних сил, техніки і технології виробництва – доіндустріальний, індустріальний і постіндустріальний типи економічного зростання.

Перший тип: доіндустріальне, аграрний розвиток. Історично доіндустріальний тип економічного зростання охоплює кілька століть, які передують XIX століття в розвинених капіталістичних країнах. Деякі відстали в економічному відношенні країни, і сьогодні перебувають на етапі доіндустріального економічного зростання. При цьому типі економічного зростання основною галуззю в національній економіці є сільське господарство. Це значить, що більша частина населення живе на селі, займається сільським господарством, а питома вага сільського господарства у ВВП становить понад половину.

Як правило, доіндустріальне суспільство має дуже низькі темпи економічного зростання. Найважливішим досягненням доіндустріального економічного зростання, які підготували ґрунт до переходу до індустріального типу, стало створення мануфактури. Мануфактура, за визначенням, – це кооперація, заснована на поділі праці. Вона була панівною в країнах Західної Європи з середини XVI до останньої третини XVIII століття. Таким чином, майже два століття тривав мануфактурний етап доіндустріального економічного зростання.

Другий з точки зору продуктивних сил – це індустріальний тип економічного зростання. Із самої назви випливає, що головна риса цього типу – інтенсивний ріст промисловості, що передбачає переворот в самій матеріальній основі виробництва. На перше місце в національній економіці замість сільського господарства виходить промис-

ловість. Що стосується сільського господарства, то воно перекладається на шлях індустріального економічного зростання, що в кінцевому підсумку призводить до різкого підвищення продуктивності сільськогосподарської праці.

Відзначено, що в доіндустріальному суспільстві в центрі стояла людина з її потребами. В індустріальному суспільстві на перше місце в економіці виходять виробництво і доходи, тому для індустріального суспільства типовим є зростання не тільки виробництва, але й доходів у розрахунку на душу населення.

Третій, постіндустріальний тип – це такий тип економічного зростання, коли в центр економічної системи переміщується людина з її потребами.

Значний внесок у розробку теорії постіндустріального економічного товариства внесли Дж.К. Гелбрейт і Е. Пестель. Вважається, що в постіндустріальному суспільстві:

1) на перше місце в економіці виходить сфера послуг і якість життя населення. Що стосується матеріального виробництва, то воно піде в основу системи, у фундамент, який ніхто не буде помічати. При цьому передбачається, що в суспільстві та економіці відбудеться втрата позицій промисловості, транспорту, торгівлі, знизиться роль і значення ринку;

2) рівень індустрії є настільки високий, що дозволяє навіть бідним верствам населення мати достатню кількість матеріальних благ для задоволення своїх потреб;

3) швидке виникнення нових потреб і порівняно швидке їх задоволення;

4) нові взаємозв'язки між роботою та дозвіллям, встановлення більшої справедливості в суспільстві;

5) становлення нових гнучких взаємовідносин у виробництві між працівниками та керуючими;

6) безперервне навчання працівників;

7) підтримка в належному стані навколишнього середовища;

8) необхідність дбайливого ставлення до основних непоновлюваних ресурсів, якими володіє суспільство;

9) згорання небезпечних технологій.

5.2. Фактори економічного зростання

Економічне зростання здійснюється під впливом ряду факторів. Залежно від способу впливу на економічне зростання їх поділяють на прями і непрямі.

До прямих відносяться фактори, які безпосередньо визначають фізичну здатність до економічного зростання (збільшення чисель-

ності та підвищення якості трудових ресурсів; ріст і зміна структури основного капіталу, поліпшення технології й організації виробництва, збільшення кількості та якості втягуються в господарський оборот природних ресурсів).

Непрямі фактори впливають на реалізацію потенціалу, закладеного в прямих факторах (наявність конкурентного середовища, зменшення цін на виробничі ресурси, зниження податків, поліпшення умов отримання кредиту та ін.)

Фактори економічного зростання можуть бути також поділені на зовнішні та внутрішні. Наприклад, капітал може бути представлений іноземним (надходять в країну ззовні) і національним, тобто мобілізується всередині країни.

Існує безліч класифікацій факторів економічного зростання (екстенсивні та інтенсивні; структурні; організаційні; економічні, соціальні; об'єктивні і суб'єктивні, матеріальні та нематеріальні та ін.). Однак найбільш часто фактори економічного зростання поділяються на такі групи:

- фактори пропозиції (наявність природних і трудових ресурсів, наявність основного капіталу, рівень технологій і т. д.);
- фактори попиту (рівень цін; споживчі витрати; інвестиційні витрати; державні витрати; чистий обсяг експорту тощо);
- фактори розподілу (раціональність і повнота залучення ресурсів в господарський оборот; ефективність утилізації залучаються в економічний оборот ресурсів).

В якості ключових факторів, що впливають на пропозицію, і, відповідно, на темпи економічного зростання, можна виділити наступні.

1. Рівень кваліфікації трудових ресурсів, освіченість зайнятого населення, якість охорони здоров'я, характер та національні особливості менеджменту (управлінський фактор), статевовікова структура суспільства – цю групу факторів надалі будемо називати людським ресурсом.

2. Наявність запасів мінерально-сировинних ресурсів, ступінь їх освоєності, рівень трудомісткості їх освоєння, рівень якості ресурсів (наприклад, глибина переробки нафти обумовлюється її природними властивостями). Всі дані фактори можна позначити як сировинний ресурс.

3. Рівень технологічного розвитку суспільства, можливість використання досягнень НТП, капіталоозброєність, фактор поділу праці, в тому числі міжнародного, ступінь розвитку комунікацій, зв'язку. Таку групу факторів надалі будемо називати технологічним ресурсом

4. Соціально-економічний устрій суспільства, ступінь розвитку суспільних інститутів, спрямованість державної політики (на консер-

вацію існуючого рівня розвитку, на економічне зростання, на стримування темпів зростання), наявність соціально-економічної стабільності в суспільстві і, як наслідок цього, рівень громадянської відповідальності населення, довіра його до інститутів державної влади, схильність до розвитку і апатії. Дана група чинників є соціальним (або інституціональним) ресурсом.

Економічне зростання залежить також під *фактора попиту*, тобто макроекономічне середовище має забезпечувати такий рівень сукупних видатків, за якого повністю використовуються наявні ресурси. Несприятливе макросередовище (високі податкові та процентні ставки, низький рівень завантаження виробничих потужностей тощо) сповільнює економічне зростання, бо не забезпечує повного використання ресурсів.

Фактори пропозиції й попиту, які впливають на економічне зростання, взаємопов'язані. Наприклад, неповне залучення трудових ресурсів уповільнює темпи нагромадження капіталу, а низькі темпи впровадження нововведень та інвестицій можуть спричиняти безробіття.

Стабільне економічне зростання передбачає не лише повне використання ресурсів, а й досягнення оптимальної структури виробництва (*фактори розподілу*). Іншими словами, країна має використовувати ресурси найекономніше і виробляти з них найцінніші для суспільства товари і послуги.

5.3. Моделі економічного зростання

Моделі економічного зростання поділяються на дві основні групи. Одна з них являє собою *неокласичний напрям* і відображена, зокрема, в моделях Кобба-Дугласа, Р. Солоу. Друга група включає моделі, засновані на *кейнсіанській теорії*. Найбільш відома з них модель Харрода-Домара. Головна відмінність між неокласичними та кейнсіанськими моделями економічного зростання полягає в тому, що перші враховують декілька факторів економічного зростання, а другі – однофакторні. Коротко розглянемо сутність цих двох груп моделей.

Більшість неокласичних моделей економічного зростання виходить з того, що збільшення реального обсягу випуску відбувається насамперед під впливом зростання основних факторів виробництва: праці (L) та капіталу (K). Саме ця ідея і була покладена в основу розробленої американцями Чарльзом Коббом і Полом Дугласом в 20-і рр. XX століття модель економічного зростання, що отримала назву виробничої функції або моделі Кобба-Дугласа. Вона показує, що обсяг сукупного продукту при даному рівні технологій залежить від двох чин-

ників – капіталу та трудових ресурсів. Дана модель виражається рівнянням:

$$Y = f(K, L),$$

де Y – обсяг сукупного продукту; K – капітал; L – трудові ресурси.

Модель Кобба-Дугласа доводить, що один і той же обсяг приросту національного продукту може бути отриманий в результаті або збільшення капіталовкладень, або розширення використання праці. Тому на основі виробничих функцій здійснюється вибір необхідної в даних конкретних умовах технологічної комбінації даних факторів виробництва.

Солоу Р. (нар. 1924), лауреат Нобелівської премії з економіки 1987 р., розробив дві моделі: модель факторного аналізу джерел економічного зростання та модель, що показує вплив заощаджень, зростання трудових ресурсів і НТП на рівень життя населення та його динаміку.

Основою першої моделі є виробнича функція Кобба-Дугласа, модифікована за допомогою введення ще одного чинника – рівня розвитку технологій:

$$Q = f(K, L, T),$$

де T – рівень розвитку технологій.

Таким чином, приріст випуску продукції залежить від приросту технологій, приросту основного капіталу і приросту вкладеної праці.

Якщо частки праці і капіталу у випуску продукції вимірюються на основі продуктивності праці, капіталоозброєності на одного працюючого і фондовіддачі, то внесок технічного прогресу представляється як залишок після вирахування з приросту випуску продукції частки, отриманої за рахунок приросту праці і капіталу.

Це так званий залишок Солоу, який виражає частку економічного зростання за рахунок технічного прогресу, або “прогресу в знаннях”.

Друга модель Р. Солоу досліджує вплив заощаджень, зростання трудових ресурсів і НТП. Однак, кінцевим результатом дії цих факторів є не зростання продукту як такого (Y), а зростання продуктивності праці ($Y/L = y$). Зважаючи на це виробнича функція $Y = F(K, L)$, трансформується рівняння, яке показує взаємозв'язок між рівнем продуктивності праці і фондоозброєності: $Y/L = f(K/L)$ або $y = f(k)$ де, y – рівень продуктивності праці (Y/L); k – рівень фондоозброєності (капіталоозброєності) (K/L).

Солоу Р. визначає, що для того щоб визначити зміну продуктивності праці, необхідно з'ясувати, які фактори визначають капіталоозброєність праці.

Фондоозброєність (чи капіталоозброєність) ($k = K/L$) залежить від обсягу капіталу (K), який, в свою чергу, визначається обсягом інвестицій та величиною вибуття капіталу (амортизації). Тобто зростання капіталу (K) відбувається за рахунок чистих інвестицій. Джерелом інвестицій (I) є заощадження (S), величина яких визначається нормою заощаджень (S'). Функція інвестицій зображується рівнянням: $I = S'f(k)$.

З моделі Солоу випливає, що норма заощаджень є ключовим параметром рівноважного економічного зростання. За інших рівних умов при зростанні норми заощаджень економіка матиме більше інвестицій, більший запас капіталу, більший рівень виробництва.

Однак, чим більшим є обсяг капіталу, тим більшим буде його зношування. Але в економіці завжди є стійкий рівень капіталоозброєності праці (k^*), за якого досягається рівність між величиною інвестицій та амортизації (вибуття) капіталу.

Отже, стійкий рівень капіталоозброєності (k^*) – це певний стан рівноваги, що, за моделлю Солоу, визначає економічну динаміку. Це означає, що з якого б рівня капіталоозброєності не починався рух економіки, вона завжди тяжіє до рівноважного (k^*) стану, за якого величина капіталу, що вибуває, дорівнює капіталу, що інвестується. Якщо рівень інвестицій перевищує рівень вибуття капіталу, то в економіці нарощуються запаси капіталу. І, навпаки, якщо рівень інвестицій є меншим, ніж рівень вибуття капіталу, то це означає абсолютне зменшення запасу капіталу. Висновок Солоу: лише за умови, що капіталоозброєність праці не досягла стійкого стану (k^*), зростання зростання заощаджень (і, відповідно, інвестицій) розглядатись як фактор економічного зростання. Якщо нам відома виробнича функція, норма заощаджень (S') і норма вибуття капіталу (AN), ми можемо визначити стійкий рівень капіталоозброєності. Як вже зазначалось, нарощування капіталу відбувається за умови, що інвестиції перевищують вибуття капіталу, тобто:

$$\Delta k = S'f(k) - AN k.$$

На рівні k^* приросту капіталу немає, тобто $\Delta k = 0$. Звідси, формула набуває такого вигляду:

$$0 = S'f(k^*) - AN k^* \text{ або } S'f(k^*) = AN k^*.$$

Але збільшення норми заощаджень супроводжується скороченням норми споживання. Як вирішується ця суперечність в моделі Солоу? Існує так зване, золоте правило, згідно з яким критерієм при виборі норми заощадження є максимізація добробуту суспільства, тобто споживання. “Золотому правилу” відповідає така норма заощаджень, за якої формується стійка капіталоозброєність, але з урахуванням максимуму споживання. Максимум споживання в моделі Солоу досяга-

ється лише тоді, коли приріст продукту на додаткову одиницю капіталу дорівнює вибуттю капіталу. Тобто, “золоте правило” витримується за умови, коли гранична продуктивність капіталу дорівнює амортизації.

В моделі Солоу також досліджується вплив зростання населення і кількості зайнятих на капіталоозброєність праці. Доведено, що збільшення населення (n) діє на капіталоозброєність так само, як і зношування капіталу. Якщо інвестиції збільшують запас капіталу і капіталоозброєність праці, то зношування капіталу і зростання кількості працюючих її зменшують. Зростання населення може викликати і зменшення капіталоозброєності (k), якщо воно не компенсується зростанням інвестицій (I). Цей зв'язок зображується рівнянням:

$$\Delta k = I - ANk - nk = S'f(k) - (AN + n)k$$

Складову $((AN + n)k)$ називають критичною величиною інвестицій, оскільки вона показує, на скільки треба збільшити величину капіталу, щоб його запас, який припадає на одного працюючого з урахуванням вибуття капіталу та зростання кількості працюючих, залишився незмінним. Цей елемент моделі Солоу використовується як аргумент для пояснення того, чому в країнах із високим щорічним темпом приросту населення є низькими продуктивність праці та випуск продукції на душу населення. Високий темп приросту населення гальмує економічне зростання у тому випадку, коли зростання інвестицій не може його компенсувати.

Третє джерело економічного зростання за моделлю Солоу – технічний прогрес, який зумовлює приріст ефективності праці. Якщо прийняти, що технічний прогрес зумовлює приріст ефективності праці (E) з темпом g , то це означає, що віддача від кожної одиниці праці зростає протягом певного часу на g . З урахуванням цього фактора зростання виробнича функція набуває іншого вигляду:

$$Y = F(K, L \cdot E),$$

де E – ефективність праці одного працівника; $L \cdot E$ – робоча сила, виміряна в одиницях праці з незмінною ефективністю.

Оскільки робоча сила L зростає з темпом n , а віддача від кожної одиниці праці E зростає з темпом g , то загальна кількість ефективних одиниць праці $L \cdot E$ зростає з темпом $n + g$. Якщо величина g велика, то загальна кількість одиниць праці з постійною ефективністю росте швидко, а приріст капіталу на таку одиницю праці порівняно малий і може стати негативним.

Таким чином, з урахуванням технологічного прогресу модель Р. Солоу може пояснити, чому рівень життя зростає з року в рік. Технологічний прогрес може підтримувати безперервне зростання випуску

продукції на одного працівника, тоді як високий рівень заощаджень веде до високих темпів зростання тільки до моменту досягнення стійкого стану. Як тільки економіка його досягає, темп зростання виробництва на одного працівника залежить лише від швидкості технологічного прогресу.

Тоді формули для визначення капіталоозброєності і продуктивності набувають вигляду:

$$k = K / (L \cdot E); y = Y / (L \cdot E),$$

де k – капітал на одиницю праці з постійною ефективністю; y – обсяг виробництва на одиницю праці з постійною ефективністю.

Звідси рівняння, що показує зміну капіталоозброєності, має вигляд:

$$\Delta k = I - (AN + n + g) k = S'f(k) - (AN + n + g) k.$$

Врахування технічного прогресу вносить певні зміни у формулювання “золотого правила”: для максимізації споживання необхідно, щоб чиста гранична продуктивність капіталу (приріст продукту на додаткову одиницю капіталу без амортизації) дорівнювала темпу приросту загальному обсягу виробництва ($n + g$).

Для всіх моделей кейнсіанського напряму характерна загальна залежність між заощадженнями та інвестиціями. Некейнсіанство досліджувало проблеми динаміки ефективного попиту, використання інвестицій, поняття мультиплікатора. Дж. Кейнс стверджував, що стихійний механізм ринкового господарства не забезпечує рівноваги між попитом і пропозицією, веде до безробіття, нестійкості економічного розвитку. Тому необхідне державне регулювання факторів, що впливають на ефективний попит, що і забезпечує стабільність економіки.

Послідовники Кейнса – Рой Харрод (1900–1978, Великобританія), Ніколас Калдор (1908–1986, Великобританія), Овсій Домар (1914–1997, США), Елвін Хансен (1887–1976, США), Джоан Робінсон (1903–1983, Великобританія) та ін. – акцентують увагу на кількісних залежностях розширеного відтворення. На їхню думку, головним чинником економічного зростання та його темпів є зростання інвестицій. З одного боку, інвестиції сприяють зростанню національного доходу, а з іншого – збільшують виробничі потужності. У свою чергу зростання доходу стимулює збільшення зайнятості. Оскільки інвестиції збільшують виробничі потужності, тому зростання доходу повинно бути достатнім, щоб врівноважити збільшення виробничих можливостей суспільства, не допускаючи виникнення недозавантаження підприємств і безробіття.

Найбільшу популярність в зарубіжній економічній літературі отримала некейнсіанська модель економічного зростання, розроблена

англійським економістом Р. Харродом і американським – Е. Домаром. Вона отримала назву модель Харрода-Домара.

Дана модель заснована на наступних передумовах.

1. Зростання національного доходу є лише функцією нагромадження капіталу. Всі інші фактори: збільшення зайнятості, ступінь використання обладнання, покращення в організації виробництва, – виключаються. Попит на капітал при даній капіталомісткості залежить тільки від темпів зростання національного доходу. Це дозволяє зробити висновок, що модель Харрода і Домара – це однофакторний модель.

2. Капіталомісткість не залежить від співвідношення цін виробничих факторів, а визначається лише технічними умовами виробництва.

Модель економічного зростання Харрода-Домара виходить з того, що частина національного доходу повинна зберігатися для подальшого відновлення елементів основних фондів, що вийшли з ладу (будівель, обладнання). Разом з тим для забезпечення економічного зростання потрібні чисті інвестиції, тобто приріст обсягів капіталів.

Далі у моделі передбачається, що між чистими інвестиціями і ВВП існує взаємозв'язок, який визначається певним співвідношенням. Наприклад, створення 1 дол ВВП потребує інвестицій в обсязі 3 дол. Таким чином, створюється можливість визначити, який приріст ВВП дасть той чи інший обсяг чистих інвестицій. Це співвідношення в економічній теорії характеризується з допомогою коефіцієнта капіталоємності (k).

Припускаючи, що норма заощаджень становить фіксовану частку від національного доходу, а чисті інвестиції залежать від рівня заощаджень, можна побудувати модель економічного зростання в наступному вигляді:

1. Заощадження є фіксованою частиною національного доходу: $S = sY$, де S – заощадження; s – норма заощаджень; Y – національний дохід.

2. Інвестиції представляють зміни в обсязі капіталу: $I = \Delta K$, де I – обсяг інвестицій; K – обсяг основного капіталу.

Враховуючи, що обсяг основного капіталу безпосередньо пов'язаний з національним доходом за допомогою коефіцієнта капіталомісткості або коефіцієнта капіталу (k), отримуємо наступні рівності:

$$K / Y = k; \Delta K / \Delta Y = k; \Delta K = k\Delta Y,$$

Заощадження в економіці повинні бути рівні сукупним інвестиціям: $S = I$.

Використовуючи наведені вище рівності отримуємо:

$$I = \Delta K = k\Delta Y.$$

Тоді рівність можна представити так:

$$S = sY = k\Delta Y = \Delta K = I, \text{ або } sY = k\Delta Y.$$

Далі, розділивши обидві частини рівності спочатку на Y , а потім на k , отримаємо:

$$\Delta Y/Y = s/k.$$

Рівняння представляє спрощену форму рівняння з теорії економічного зростання Харрода-Домара. Воно означає, що темп зростання ВВП ($\Delta Y/Y$) визначається одночасно нормою заощаджень і коефіцієнтом капіталу. Таким чином, темп зростання ВВП прямо пропорційно залежить від норми заощаджень. Одночасно зростання ВВП знаходиться в зворотній залежності від коефіцієнта капіталу (він буде тим менше, чим більше k).

Отже, проведені дослідження показує, що економічне зростання є одним з проявів економічного розвитку, що і визначає підходи до вивчення його передумов та факторів. В той же час, відсутність єдності у розумінні зв'язку між рівнем економічного зростання та факторами, визначило існування ряду моделей економічного зростання, які значно різняться між собою.

Пошук нових підходів до визначення напрямів, передумов та динаміки економічного розвитку та зростання знайшло своє відображення у формуванні альтернативної концепції сталого (стійкого) розвитку, розгляду присвячена шоста тема даного курсу.

Література: [3, 4, 19, 20, 25, 44, 56, 60]

Запитання для самоконтролю

1. Дайте визначення поняття “економічне зростання”.
2. Як можна виміряти рівень економічного зростання країни?
3. Які існують підходи до класифікації типів економічного зростання?
5. Дайте характеристику природному, гарантованому і фактичному типам економічного зростання.
6. Поясніть різницю між інтенсивним та екстенсивним типам економічного зростання.
7. Дайте характеристику доіндустріальному, індустріальному і постіндустріальному типам економічного зростання.
8. Які фактори лежать в основі економічного зростання?
9. Поясніть сутність неокласичних та неокейнсіанських моделей економічного зростання.

Тема 6. Сталий економічний розвиток

- Поняття, цілі, принципи та завдання сталого розвитку
- Індикатори сталого розвитку.
- Концепція сталого розвитку України

6.1. Поняття, цілі, принципи та завдання сталого розвитку

Теорія сталого (стійкого) розвитку є альтернативою парадигмі економічного зростання, яка ігнорує екологічну небезпеку від розвитку за екстенсивною моделлю. Поява концепції сталого розвитку підірвала фундаментальну основу традиційної економіки – необмежене економічне зростання.

Термін “сталий розвиток” спочатку з’явився в природокористуванні, зокрема в рибному та лісовому господарстві. Під цим терміном розумілася система експлуатації природних ресурсів, при якій вони не виснажуються і мають можливість природного відтворення.

Початком формування сучасного бачення поняття “сталий розвиток” послужила, висунута на початку 1970-х рр. американськими ученими на чолі з Д. Форрестером, Д. Медоузом і ін., теорія “меж зростання”, що передбачає, що при збереженні існуючих тенденцій зростання світового населення, зростання післявоєнного промислового виробництва і, як наслідок, експоненціального збільшення забруднення довкілля і виснаження природного потенціалу планети настане так звана “глобальна катастрофа”.

У формуванні концепції стійкого розвитку, який проходило в рамках системи ООН під егідою ЮНЕСКО, можна позначити декілька основних віх:

- перша міждержавна конференція з людину довкілля в Стокгольмі (1972 р.);
- конференції в Ріо-де-Жанейро (1982, 1992 рр);
- конференцію в Йоханнесбурзі (2002 р.).

Визначальну роль в первинному становленні концепції стійкого розвитку зіграла **Конференція ООН з довкілля, яка відбулася в червні 1972 р. в Стокгольмі** (Швеція), рішення якої стали історичними для всього людства. Тоді вперше було заявлено про включення в програми дій на урядовому рівні заходів для рішення проблем деградації природного довкілля, були прийняті: програмна заява учасників (декларація з 26 принципів), план дій, який включав 109 рекомендацій, і рекомендацію для генеральної асамблеї ООН про створення Програми ООН по довкіллю.

Був утворений добровільний Фонд довкілля і встановлений Всесвітній день довкілля 5 червня. Стокгольмська декларація і принципи, що містяться в ній, вперше сформулювали зведення “м’яких законів” міжнародної природоохоронної діяльності. На Стокгольмській конференції було сформульовано право людей жити “в довкіллі такої якості, яка передбачає життя, повне достоїнства і добробуту”. Починаючи з цього часу, значне число міжнародних організацій і близько 50 урядів різних країн прийняли основні документи або національні конституції, що визнають основним правом людини право на здорове довкілля. Проблеми довкілля увійшли або були включені в число пріоритетних завдань на регіональних і національних рівнях. Якщо до Стокгольмської конференції було лише 10 міністерств охорони довкілля, то до 1982 року такі міністерства або департаменти були створені майже в 110 країнах.

Сам термін “*стійкий розвиток*” (“sustainable development”) отримав широке поширення з 1987 року, коли була опублікована доповідь *Всесвітньої комісії ООН по довкіллю і розвитку “Наше спільне майбутнє”*, відомий як доповідь Р.Х. Брундтланд, що очолила її роботу. По словах Г.Х. Брундтланд, “міжнародна комісія прийшла до висновку, що стійкий розвиток повинен стати базовим елементом в глобальній стратегії змін”. У доповіді Всесвітньої комісії з довкілля і розвитку, яка також відомий як доповідь Комісії Брундтланд, *стійкий розвиток визначено як розвиток, при якому нинішні покоління задовольняють свої потреби, не позбавляючи майбутні покоління можливості задовольняти власні потреби.*

У 1992 р. – через 20 років після Стокгольмської конференції – в м. Ріо-де-Жанейро (Бразилія) відбулася Конференція ООН з довкілля і розвитку. Прийнята на цій Конференції декларація відобразила еволюцію світового консенсусу по природоохоронних питаннях за два десятиліття, починаючи від Стокгольмської декларації. Цей документ стосувався, в першу чергу, держав, хоча ряд його принципів має універсальне значення.

– Принцип 1 визначає центральне місце людей в стійкому розвитку, тобто його антропоцентричну спрямованість.

– Принцип 2 визначає, що держава є гарантом забезпечення належної якості природного довкілля і несе відповідальність за нанесення шкоди природному середовищу інших держав за межами його юрисдикції.

– Принципи 3–5 встановлює необхідність взаимозв’язку цілей соціально-економічного розвитку (включаючи боротьбу з бідністю) з цілями збереження довкілля для нинішніх і майбутніх поколінь.

– У принципах 7–9, 12, 14 підкреслюється важлива роль всіх держав і їх співпраці в області охорони довкілля, включаючи проведення належної політики виробництва і вжитку, демографічних процесів, досягнення економічного зростання, прийнятних торгівельних стосунків, вирішення трансграничних і глобальних проблем довкілля, відмови від переміщення небезпечної для природи діяльності і речовин в інші країни, а також наголошується особлива відповідальність розвинених країн за стан довкілля.

– Принцип 7 викликав серйозні спори і спроби його ревізії (що не удалося зробити) на Конференції в Йоганнесбурзі) особливе його положення про те, що “унаслідок своєї різної ролі в погіршенні стану глобального довкілля держави несуть хоча і загальну, але диференційовану відповідальність. Розвинені країни визнають, що в контексті міжнародних зусиль вони відповідальні за забезпечення стійкого розвитку з врахуванням їх сильного антропогенного тиску на довкілля, а також технологій і фінансових ресурсів, якими вони володіють”.

– Відповідно до принципу 10 особливе значення надається суспільній участі у вирішенні проблем довкілля.

– Принцип 11 визначає необхідність розвитку природоохоронного законодавства і нормативів.

– Держави в своїй діяльності повинні використовувати принцип природоохоронної обережності – “В тих випадках, коли існує загроза серйозних безповоротних порушень в довкіллі, відсутність повної наукової визначеності не повинна використовуватися як підстава для того, щоб відкладати прийняття економічно ефективних заходів по запобіганню природній деградації” (принцип 15).

– Державам рекомендується використовувати економічні механізми охорони довкілля, платність за забруднення (принцип 16); використовувати оцінку дії на довкілля планованої діяльності як національний механізм екологічної експертизи (принцип 17), оповіщати інші держави про стихійних і інших лихах з трансграничними наслідками (принцип 18).

– Виділені питання взаємозв’язку військових дій, миру і стану довкілля, а також мирного вирішення природних конфліктів (принцип 24–26).

– Важливість партнерства між країнами і вдосконалення міжнародного природоохоронного права визначена в принципі 27.

У іншому документі, прийнятому на цій же конференції – “*Порядку денному*” – кожній країні було рекомендовано розробити національну стратегію стійкого розвитку на основі економічних, соціальних і природоохоронних планів, забезпечуючи їх узгодженість. При цьому наголошувалося, що однією з цілей стратегії повинне стати за-

безпечення соціально надійного економічного розвитку, при якому здійснюються заходи щодо охорони природного довкілля на користь майбутніх поколінь.

Національні стратегії стійкого розвитку мають різні акценти. Так, у Великобританії – це збереження природного довкілля, в Канаді – основні потреби людини, у Франції – перелік різних пріоритетних тем (наприклад, в 1995 р. – розробка показників для стійких міст і природні проблеми міст). У основі Стратегії стійкого розвитку США лежить тісний зв'язок між природоохоронними, економічними проблемами і питаннями соціального рівноправ'я, чітко усвідомлюється, що деякі показники – зайнятість, продуктивність праці, зарплата, капітал і заощадження, прибуток, інформація, знання і освіта – повинні зростати, а інші – забруднення довкілля, відходи і бідність – повинні скорочуватися.

Всесвітній саміт (форум на вищому рівні) по стійкому розвитку (ВССР), що відбувся у вересні 2002 року в р. Йоханнесбурзі (ПАР), підтвердив прихильність всієї світової спільноти ідеям стійкого розвитку.

Якщо на конференції в м. Ріо-де-Жанейро (Бразилія) домінувала проблема довкілля для досягнення цілей стійкого розвитку, то в Йоханнесбурзі цій проблемі приділялася така ж увага, як обговоренню соціальних і економічних питань.

Тому в двох прийнятих документах Йоханнесбургського саміту (***Політичній декларації – Йоханнесбургській декларації по стійкому розвитку і Плану виконання рішень Всесвітньої зустрічі на вищому рівні по стійкому розвитку***) пріоритет віддається вирішенню соціальних питань для досягнення стійкого розвитку, перш за все викорінюванню бідності, розвитку охорони здоров'я і, особливо, санітарії, включаючи забезпечення чистою питною водою.

Питання довкілля розглядалися, в основному, з позицій охорони природно-ресурсної бази економічного і соціального розвитку і управління нею, включаючи зміни структури споживання і виробництва, тобто використовувався явно антропоцентричний підхід.

Проте в Політичній декларації Йоханнесбурга особливо виділена проблема втрати біорізноманітності, як питання має велике значення для розвитку людства (п. 13).

У числі нових проблем, що не обговорювалися в Ріо і з'явилися лише в останнє десятиліття, можна назвати глобалізацію, торгівлю, фінансування стійкого розвитку.

Важливе те, що в Йоханнесбурзі зобов'язання приймали не лише уряди, але і неурядові і міжурядові організації і комерційні структури, які виступили більш ніж з 300 добровільними ініціативами, – відносно забезпечення ширшого доступу до водних ресурсів і саніта-

рії, розвитку енергетики, збільшення виробництва сільськогосподарської продукції, належного використання токсичних хімічних речовин, збереження біологічної різноманітності і раціональнішого використання екосистем.

Отже, сучасна концепція сталого розвитку була сформована в процесі майже 40-літньої еволюції пошуку шляхів розвитку, які б забезпечували належні умови для життя всього людства.

Сутність сучасної концепції сталого розвитку пов'язана з розглядом двох ключових взаємозалежних понять:

1) поняття потреб, у тому числі пріоритетних (необхідних для існування найбільш вразливих верств населення);

2) поняття обмежень (обумовлених станом технології і організацією суспільства), що накладаються на здатність навколишнього середовища задовольняти нинішні і майбутні потреби людства.

Основним завданням сталого розвитку проголошується задоволення людських потреб і прагнень. Важливо підкреслити, що сталий розвиток вимагає задоволення найбільш важливих для життя потреб усіх людей і надання всім можливості задовольняти свої прагнення до кращого життя в рівній мірі.

Концепція сталого розвитку ґрунтується на п'яти основних принципах:

1) людство дійсно здатне надати розвитку стійкий і довготривалий характер, з тим, щоб воно відповідало потребам нині живих людей, не позбавляючи при цьому майбутні покоління можливості задовольняти свої потреби;

2) наявні обмеження в галузі експлуатації природних ресурсів відносні. Вони пов'язані з сучасним рівнем техніки і соціальної організації, а також зі здатністю біосфери справлятися з наслідками людської діяльності;

3) необхідно задовольнити елементарні потреби всіх людей і всім надати можливість реалізувати свої надії на більш благополучне життя. Без цього сталий і довготривалий розвиток просто неможливо. Одна з найголовніших причин виникнення екологічних та інших катастроф – бідність, яка стала в світі звичайним явищем;

4) необхідно узгодити спосіб життя тих, хто володіє великими засобами (грошовими і матеріальними), з екологічними можливостями планети, зокрема щодо споживання енергії;

5) розміри і темпи росту населення повинні бути погоджені з мінливим продуктивним потенціалом глобальної екосистеми Землі. Особливо підкреслюється динамічний характер сталого розвитку. Відзначається, що воно являє собою не незмінний стан гармонії, а скоріше процес змін, в якому масштаби експлуатації ресурсів, напрямок капі-

таловкладень, орієнтація технічного розвитку та інституційні зміни узгоджуються з нинішніми та майбутніми потребами.

Стратегія сталого розвитку повинні розроблятися з урахуванням наступних правил: 1) регіональні та локальні завдання екорозвитку повинні бути підпорядковані глобальним і національним за умови раннього виявлення; 2) цілі екорозвитку первинні по відношенню до цілей економічного розвитку; 3) розміщення і зростання матеріального виробництва не можуть перевищувати його екологічну техноємкого.

Концепція сталого розвитку, передбачає поєднання трьох взаємопов'язаних складових – економічної, соціальної та екологічної. Розглянемо кожну з цих складових детальніше.

Економічна складова. Економічний підхід до концепції стійкості розвитку заснований на теорії максимального потоку сукупного доходу Хікса-Ліндаля, який може бути вироблений за умови, принаймні, збереження сукупного капіталу, за допомогою якого і виробляється цей дохід. Ця концепція має на увазі оптимальне використання обмежених ресурсів і використання екологічних- природо-, енерго-, і матеріалозберігаючих технологій, включаючи видобуток і переробку сировини, створення екологічно прийнятної продукції, мінімізацію, переробку і знищення відходів. Однак, при вирішенні питань про те, який капітал повинен зберігатися (наприклад, фізичний або природний, або людський капітал) і якою мірою різні види капіталу зміщують один одного, а також при вартісній оцінці цих активів, особливо екологічних ресурсів, виникають проблеми правильної інтерпретації і рахунку. З'явилися два види стійкості – слабка, коли йдеться про природний і вироблений капітали, що не зменшуються в часі, і сильна – коли повинен не зменшуватися природний капітал (причому частина прибутку від продажу ресурсів, що не поновлюються, повинна спрямовуватись на збільшення цінності природного капіталу, що здатен відловлюватись).

Соціальна складова. Соціальна складова стійкості розвитку орієнтована на людину і направлена на збереження стабільності соціальних і культурних систем, у тому числі, на скорочення числа руйнівних конфліктів між людьми. Важливим аспектом цього підходу є справедливе розділення благ. Бажано також збереження культурного капіталу і різноманіття в глобальних масштабах, а також повніше використання практики стійкого розвитку, наявної в неведоміючих культурах. Для досягнення стійкості розвитку, сучасному суспільству доведеться створити ефективнішу систему ухвалення рішень, що враховує історичний досвід і що заохочує плюралізм. Важливе досягнення справедливості не лише в межах одного покоління, а й між поколіннями. В рамках концепції людського розвитку людина є не об'єктом, а суб'єктом розвитку. Спираючись на розширення варіантів вибору людини як головну

цінність, концепція стійкого розвитку має на увазі, що людина повинна брати участь в процесах, які формують сферу його життєдіяльності, сприяти прийняттю і реалізації рішень, контролювати їх виконання.

Екологічна складова. З екологічного погляду, стійкий розвиток повинен забезпечувати цілісність біологічних і фізичних природних систем. Особливе значення має життєздатність екосистем, від яких залежить глобальна стабільність всієї біосфери. Більш того, поняття “природних” систем і ареалів проживання можна розуміти широко, включаючи в них створене людиною середовище, таку як, наприклад, міста. Основна увага приділяється збереженню здібностей до самовідновлення і динамічної адаптації таких систем до змін, а не збереження їх в деякому “ідеальному” статичному стані. Деградація природних ресурсів, забруднення довкілля і втрата біологічної різноманітності скорочують здатність екологічних систем до самовідновлення.

Єдність концепцій. Узгодження цих різних точок зору і їх переклад мовою конкретних заходів, що є засобами досягнення стійкого розвитку, – завдання величезної складності, оскільки всі три елементи стійкого розвитку повинні розглядатися збалансовано. Важливі також і механізми взаємодії цих трьох концепцій.

Економічний і соціальний елементи, взаємодіючи один з одним, породжують такі нові завдання, як досягнення справедливості усередині одного покоління (наприклад, відносно розподілу доходів) і надання цілеспрямованої допомоги бідним верствам населення. Механізм взаємодії економічного і екологічного елементів породив нові ідеї відносно вартісної оцінки і інтернаціоналізації (обліку в економічній звітності підприємств) зовнішніх дій на довкілля. Нарешті, зв'язок соціального і екологічного елементів викликав інтерес до таких питань як рівність в межах одного та між різними поколіннями, включаючи дотримання прав майбутніх поколінь, і участі населення в процесі ухвалення рішень.

6.2. Індикатори сталого розвитку

Світовий досвід в області розробки індикаторів сталого розвитку показує, що існують два підходи до їх побудови: 1) побудова системи індикаторів, кожен з яких відображає окремі аспекти сталого розвитку. Найчастіше в рамках загальної системи виділяються наступні підсистеми показників: екологічні, економічні, соціальні, інституційні; 2) побудова інтегрального, агрегованого індикатора, на основі якого можна судити про ступінь стійкості соціально-економічного розвитку. Агрегація зазвичай здійснюється на основі трьох груп показників: еколого-економічних, еколого-соціально-економічних, екологічних.

Розглянемо окремі системи індикаторів стійкого економічного розвитку, які розроблені та застосовуються провідними міжнародними установами.

Система індикаторів, розроблена Комісією ООН зі сталого розвитку. Індикатори розбиті на основні групи: індикатори соціальних аспектів стійкого розвитку, індикатори економічних аспектів сталого розвитку, індикатори екологічних аспектів сталого розвитку (включаючи характеристики води, суші, атмосфери, інших природних ресурсів, а також відходів), індикатори інституційних аспектів сталого розвитку (програмування та планування політики, наукові розробки, міжнародні правові інструменти, інформаційне забезпечення, посилення ролі основних груп населення). Запропоновані у проекті індикатори вимагають спеціальних перетворень, пристосування до конкретних умов, а в деяких випадках – розширення для окремих країн.

Індикатори розбиті на три категорії з урахуванням їх цільової спрямованості: індикатори рушійна сила, що характеризують людську діяльність, процеси і характеристики, які впливають на сталий розвиток; індикатори стану, що характеризують поточний стан різних аспектів сталого розвитку; індикатори реагування, що дозволяють здійснювати політичний чи який-небудь інший спосіб реагування для зміни поточного стану.

Остаточний перелік складається з 132 індикаторів.

Система екологічних індикаторів Організації економічного співробітництва та розвитку. Індикатори використовуються для трьох головних цілей: відстеження прогресу в показниках навколишнього середовища; кращої інтеграції екологічних інтересів в секторальну політику; кращої інтеграції екологічних інтересів в економічну політику.

Передбачається, що система індикаторів дасть можливість прояснити зв'язку між станом економіки та охороною навколишнього середовища, що дозволить підвищити інформованість громадськості і сприятиме проведенню інтегрованої політики.

В основі індикаторів лежить модель ТСП (тиск-стан-реакція). Модель ТСП виявляє причинно-наслідкові зв'язки між економічною діяльністю та екологічними та соціальними умовами і допомагає особам, які приймають рішення, і громадськості побачити взаємозв'язок цих сфер і виробити політику для вирішення виникаючих проблем. Тому він є механізм відбору та організації показників в зручній формі.

Людська діяльність здійснює “тиск” на навколишнє середовище і впливає на якість і кількість природних ресурсів (“стан”); суспільство реагує на ці зміни через природоохоронну, загальноекономічну та галузеву політику і через зміни в суспільній свідомості і поведінці (“реакція на тиск”).

“Тиск” включає опосередкований і прямиий тиск (тобто використання ресурсів і викид забруднюючих речовин і відходів). Екологічний стан пов’язано з якістю навколишнього середовища та кількістю і якістю природних ресурсів. Як такі, вони відображають кінцеву мету природоохоронної політики. Прикладами їх є: концентрації забруднюючих речовин у навколишньому середовищі; перевищення критичних навантажень; вплив певного рівня забруднення на населення або зниження якості навколишнього середовища та пов’язане з цим вплив на здоров’я людей, стан флори і фауни і запасів природних ресурсів.

Індикатори впливу показують наслідки від змін у стані навколишнього середовища для тих, хто прямо або побічно використовує ресурси навколишнього середовища. Як приклади можна привести індикатори, що впливають на здоров’я, витрати на очищення стічних вод, зміни в сільськогосподарській продуктивності орних земель.

Показники реакції відображають реакцію суспільства на екологічні проблеми. Вони пов’язані з колективними та індивідуальними діями і реакціями, спрямованими на пом’якшення, адаптацію або запобігання негативного впливу на навколишнє середовище, викликаного людською діяльністю, чи на збереження природи і природних ресурсів. Прикладами показників суспільної реакції є: витрати на охорону навколишнього середовища, природоохоронні податки та субсидії, структура ціноутворення, частка ринку, що припадає на екологічно чисті товари і послуги, темпи скорочення забруднення, рівень вторинної переробки продуктів.

Індикатори світового розвитку Світового Банку. Світовий Банк можна назвати світовим лідером за індикаторами сталого розвитку. Щорічна доповідь Світового Банку “Індикатори світового розвитку” (“The World Development Indicators”) дозволяє оцінити просування до цілей, поставлених ООН – економічного зростання та боротьби з бідністю. Показники згруповані в 6 розділів: загальний, населення, навколишнє середовище, економіка, держава, ринки.

Ключові характеристики загального розділу, використовувані для визначення питомих показників у всіх інших розділах, – чисельність населення, територія і ВВП. Усі показники представлені в динаміці, починаючи з 1980 р., що дозволяє аналізувати довгострокові світогосподарські тенденції. Для вивчення і порівняння розвитку країн світу аналізується інформація по більш ніж 550 показниками.

6.3. Концепція сталого розвитку України

Україна була однією з 179 країн світу, які прийняли у 1992 році на Конференції ООН з питань довкілля і розвитку в Ріо-де-Жанейро

глобальну стратегію розвитку “Порядок денний на XXI століття”, підписали Ріо-де-Жанейрську Декларацію, взяли на себе зобов’язання прийняти національні стратегії сталого розвитку і втілювати їх в життя.

Через п’ять років 30 грудня 1997 р. Постановою Кабінету Міністрів України № 1491 була створена Національна комісія з питань сталого розвитку, яка складалася переважно з чиновників за незначного представництва бізнесу і громадського сектора. Формальне існування комісії не принесло суттєвих результатів.

У концепції сталого розвитку України, розробленій під керівництвом Б.Є. Патон, (Президент НАН України), перехід України до сталого розвитку передбачається здійснити протягом трьох етапів.

Перший етап /перехідний/ – це подолання еколого-економічної кризи, забезпечення макроекономічної стабілізації і створення умов для відновлення економічного зростання, розробка нормативної та методологічної бази, формування передумов для підвищення рівня життя населення, збалансування виробництва та споживання, перехід до світових стандартів екологічної безпеки.

Перехідний етап України до сталого розвитку повинен передбачати три стадії подолання кризи в економіці – стабілізацію, поживлення та зростання. Для кожної стадії мають бути виділені пріоритети і встановлена їх ієрархія.

Стабілізація – забезпечення народного господарства енергоресурсами, енерго- та ресурсозбереження, підтримка соціального сектора економіки та ін.

Поживлення – першим в ієрархії пріоритетів стає технічне переозброєння матеріального виробництва та невиробничої сфери, удосконалення організаційних форм управління.

Зростання – соціальний розвиток, екологічне оздоровлення, освоєння нових форм планування та організаційно-управлінської діяльності.

Другий етап – передбачає ефективне вирішення завдань структурної перебудови економіки держави, перехід до застосування переважно економічних механізмів стимулювання та регулювання структурних перетворень, розв’язання паливно-енергетичної проблеми, забезпечення високої якості життя населення та рівноправного партнерства України у світовому економічному співтоваристві, демократизацію суспільства, гармонізацію відносин суспільства і природи, забезпечення збалансованого використання природно-ресурсного потенціалу.

Третій етап – передбачає забезпечення сталого розвитку виробництва на базі нових секторів і галузей, створення екологічно чистих виробництв, задоволення потреб населення з урахуванням екологічних вимог, створення глобальної системи екологічної безпеки та фундаменту ноосферного розвитку.

Дана Концепція офіційно не була затверджена на загальнодержавному рівні. Сама ж Національна комісія з питань сталого розвитку була ліквідована у 2003 році постановою Кабінету Міністрів України № 1414. Через шість років указом Президента України від 21.08.2009 р. № 664 було створено Національну раду з питань науки, інновацій та сталого розвитку України, яка не проіснувавши і року була ліквідована указом Президента України № 492/2010 від 02.04.2010.

Через майже сімнадцять років після Ріо-де-Жанейро Україна – одна з декількох країн, які до цього часу не мають національної стратегії сталого розвитку.

Наразі, ідеї сталого розвитку в Україні набули поширення лише на рівні суспільної самоорганізації населення і професійних спільнот. Зокрема, вони активно досліджуються в наукових закладах України, в тому числі в тих, які належать до громадського сектора, вивчаються в освітніх установах. Окремі підприємства малого і середнього бізнесу впроваджують ресурсозберігаючі та ресурсозамінні технології. Десятки міст України розробили і прийняли власні концепції чи програми сталого розвитку, приєдналися до Ольборгської хартії (1994) “Міста Європи на шляху до сталого розвитку”.

Отже, проведене дослідження показало, що у світі набуває активного поширення нова глобальна парадигма економічного розвитку та зростання, яка вимагає врахування потреб та інтересів не лише сучасного, а й майбутніх поколінь через запровадження нових підходів до використання ресурсів планети.

Зважаючи на те, що економічний розвиток та зростання на сучасному етапі розглядається у контексті глобальних процесів у світовій економіці розглянемо, який чином відбувається формування рамових умов залучення національних економік до світового розвитку.

Література: [6, 16, 26, 40, 42, 50, 51, 54, 56, 59]

Запитання для самоконтролю

1. Дайте визначення поняття “сталий розвиток”.
2. Які етапи у формуванні даної концепції можна визначити?
3. Поясніть сутність концепції сталого розвитку.
4. У чому полягає взаємозв’язок складових елементів сталого розвитку?
5. Які індикатори застосовуються у світі для оцінки рівня сталого розвитку економіки?
6. Розкажіть, яким чином реалізується концепція сталого розвитку в Україні?

Тема 7. Міжнародне сприяння економічному розвитку

- Міжнародні документи про принципи, цілі, засоби та методи економічного розвитку
- Міжнародні організації, що займаються проблемою розвитку

7.1. Міжнародні документи про принципи, цілі, засоби та методи економічного розвитку

Проблеми економічного розвитку посідають чільне місце в діяльності міжнародних організацій, насамперед ООН. Можна виділити декілька основних рамкових документів, які визначають сучасне бачення світового співтовариства проблеми економічного розвитку, а саме.

1. *Декларація соціального прогресу і розвитку, прийнятій на 22-й сесії Генеральної Асамблеї ООН (ГА ООН) у 1969 р.* В ній сформульовано основні принципи, цілі, засоби й методи економічного розвитку. У ст. 3 цієї декларації визначаються основні умови соціального прогресу та розвитку:

- національна незалежність, заснована на праві народів на самовизначення;
- принцип невтручання у внутрішні справи держав;
- повага суверенітету й територіальної цілісності держав;
- невід’ємний суверенітет кожної держави над своїми природними ресурсами;
- право й відповідальність кожної держави вільно визначати свої Цілі соціального розвитку, встановлювати свою чергу послідовності та визначати відповідно до принципу Статуту ООН засоби та методи їх досягнення без усякого втручання ззовні;
- мирне співіснування, мир, дружні мирне співіснування, мир, дружні відносини та співробітництво Держав, незалежно від відмінностей між їхніми соціальними, економічними й політичними системами.

Декларація проголошує спрямованість прогресу та розвитку на підвищення матеріального й духовного рівня життя всіх членів суспільства, вирішення гострих соціальних та економічних проблем:

- забезпечення права на працю;
- сприяння повній виробничій зайнятості;
- забезпечення справедливої винагороди за працю та ін.;
- встановлення справедливого й рівномірного розподілу доходів;
- ліквідації голоду, недоїдання, злиднів;

- підвищення рівня охорони здоров'я;
- подолання неписьменності;
- безкоштовного навчання на всіх рівнях;
- забезпечення населення житлом і комунальними послугами.
- охороні прав матері й дитини;
- вихованні молоді;
- боротьбі з правопорушеннями та злочинністю.

У документі наголошується, що соціальний прогрес і розвиток вимагають повного використання людських ресурсів шляхом заохочення творчої ініціативи в атмосфері освіченої суспільної думки; поширення інформації національного й міжнародного характеру з метою розвитку; активної участі всіх складників суспільства у визначенні та досягненні загальних цілей розвитку; забезпечення відсталим прошаркам населення рівних можливостей соціального й економічного розвитку.

Зазначається, що соціальний прогрес і розвиток є загальною справою міжнародного співтовариства. Однак наголошується на тому, що кожному уряду належить першорядна роль і кінцева відповідальність у справі забезпечення соціального прогресу і добробуту її народу.

Наступні положення документа присвячені:

- створенню умов для швидкого й неухильного розвитку, особливо в країнах, що розвиваються, на основі внесення істотних змін у систему міжнародних економічних відносин шляхом ліквідації всіх форм дискримінації й експлуатації та забезпечення рівноправної участі всіх країн у використанні досягнень науки й техніки,

- встановленню гармонійної рівноваги між науковим, технічним і матеріальним процесом та інтелектуальним, духовним, культурним і моральним розвитком людства.

Передбачено розробку програм і планів соціального й економічного розвитку, залучення для цього найширших верств суспільства, урядових та неурядових організацій, асоціацій, спілок, кооперативів, жіночих і молодіжних організацій. Економічний розвиток потребує здійснення необхідних реформ, створення інституційної структури, формування інтелектуального потенціалу суспільства на основі запровадження системи підготовки й перепідготовки кадрів, спроможних втілити в життя відповідні програми економічного та соціального розвитку.

2. Декларація про право на розвиток, прийнята у грудні 1986 р. на 41-й сесії ГА ООН. У ній розвиток визначається як усебічний економічний, соціальний, культурний і політичний процес, спрямований на постійне підвищення добробуту населення на підставі його активної, вільної та конструктивної участі в розвитку й у справедливому розподілі створюваних благ. Наголошено, що людина є основним

суб'єктом процесу розвитку, його головним учасником і бенефіціарієм, а право на розвиток є її невід'ємним правом.

Створення сприятливих умов для розвитку є головним зобов'язанням держав, а забезпечення рівних можливостей для розвитку – прерогатива як держав, так і людей, які утворюють державу. У документі підтверджене невід'ємне право держав на повний суверенітет над своїми природними багатствами й ресурсами. На держави покладається основна відповідальність за створення національних і міжнародних умов, сприятливих для здійснення права на розвиток. З цією метою вони визначають відповідну національну політику розвитку.

Здійснення права на розвиток передбачає також широке міжнародне співробітництво, засноване на суверенній рівності, взаємозалежності, взаємній зацікавленості. Це зумовлює необхідність розробки скоординованої політики міжнародного розвитку, яка спиралася б на всі наявні у світовій економіці можливості і ресурси, колективний досвід світового співтовариства в цій галузі.

На держави покладається обов'язок вживати на національному рівні всіх необхідних заходів для здійснення права на розвиток і забезпечення рівних можливостей для всіх. Це стосується доступу до основних ресурсів освіти, охорони здоров'я, харчування, житла, зайнятості та справедливого розподілу доходів.

3. Віденська декларація та Програма дій, прийняті на Другій всесвітній конференції з прав людини в червні 1993 р.

Право на розвиток визнане як універсальне, що є невід'ємною частиною основних прав людини. Всі народи мають право на самовизначення. У силу цього права вони вільно визначають свій політичний статус і безперешкодно здійснюють свій економічний, соціальний і культурний розвиток.

У Декларації зазначено, що хоча розвиток сприяє здійсненню всіх прав людини, на відсутність розвитку не можна посилаючись для виправдання обмеження міжнародно визнаних прав людини.

Крім того у Декларації визнається, що погіршення навколишнього середовища є загрозою для розвитку майбутніх поколінь.

Декларація закликає держави співпрацювати для забезпечення розвитку та усунення перешкод на його шляху. Аналогічно має діяти міжнародне співтовариство, розвиваючи ефективне міжнародне співробітництво з метою здійснення права на розвиток. У декларації міститься заклик до розвинених країн надавати допомогу країнам, що розвиваються в переході до демократії та економічному розвитку.

4. Цілі розвитку тисячоліття, прийняті у вересні 2000 р. на Саміті тисячоліття, яких світове співтовариство має досягти до

2015 р., що складають масштабну програму, спрямовану на зменшення бідності, її причин і проявів:

- ліквідація крайнього голоду та бідності;
- забезпечення загальної початкової освіти;
- заохочення рівності чоловіків і жінок;
- зменшення дитячої смертності;
- покращення охорони материнства;
- боротьба з ВІЛ/СНІДом та ін. хворобами;
- забезпечення екологічної сталості;
- формування глобального партнерства з метою розвитку;

5. У березні 2002 р. в м. Монтеррей (Мексика) відбулась конференція “Фінансування для цілей розвитку” під егідою ПРООН, у якій брали участь посадові особи урядів різних країн світу та представники міжнародних фінансових установ для обговорення проблем збільшення фінансування на цілі розвитку. Внаслідок роботи конференції прийнято документ **“Монтеррейський консенсус”**, у якому визначені основні напрями діяльності.

1. Мобілізація національних фінансових ресурсів на цілі розвитку, цей напрям передбачає:

- проведення належної політики і створення належної нормативно-правової бази на національному рівні;
- боротьба з корупцією на всіх рівнях;
- проведення раціональної макроекономічної політики, спрямованої на підтримання високих темпів економічного зростання, забезпечення повної зайнятості, ліквідації бідності, стабільності цін і збалансованості бюджетних і зовнішніх розрахунків;
- здійснення інвестиції на розвиток базової економічної та соціальної інфраструктури, соціальні послуги та соціальний захист, необхідність зміцнювати і розвивати національний фінансовий сектор.

2. Мобілізація міжнародних ресурсів на цілі розвитку: прямі іноземні інвестиції та інші приватні ресурси, цей напрям передбачає:

- забезпечення транспарентних, стабільних і передбачуваних умов для інвестування в країнах;
- активізацію зусиль міжнародних регіональних установ щодо сприяння напрямку приватних іноземних інвестицій на розвиток інфраструктури і в інші області, що мають пріоритетне значення.

3. Міжнародна торгівля як рушійна сила розвитку, цей напрям передбачає:

- формування загальної, заснованої на правилах, відкритої, недискримінаційної і справедливої системи багатосторонньої торгівлі,

а також істотну лібералізацію торгівлі з метою стимулювання розвитку у всьому світі;

– зміцнення ролі регіональних і субрегіональних угод і зон вільної торгівлі, що не суперечать системі міжнародної торгівлі з метою створення більш ефективної світової торговельної системи.

4. Активізація міжнародного фінансового та технічного співробітництва в цілях розвитку, цей напрям передбачає:

– формування ефективних партнерських зв'язків між донорами та одержувачами, що базуються на розробці планів розвитку та відповідальності за їх виконання,

– конкретний заклик до розвинених країн щодо виділення коштів на програми розвитку найменш розвинених країн.

5. Зовнішня заборгованість, цей напрям передбачає:

– боржники і кредитори повинні нести спільну відповідальність за запобігання і врегулювання ситуацій, пов'язаних з неприйнятним рівнем заборгованості.

– полегшення тягаря зовнішньої заборгованості може грати ключову роль у вивільненні ресурсів, які можуть потім направлятися на здійснення тих видів діяльності, які узгоджуються з досягненням цілей сталого зростання та розвитку,

– визнається необхідність наявності гнучкого комплексу інструментів для належного обліку різних економічних умов і можливостей країн, з метою формування чітких принципів регулювання і подолання фінансових криз,

6. Рішення системних питань: підвищення узгодженості та послідовності функціонування міжнародних валютної, фінансової та торгової систем в інтересах розвитку, цей напрям передбачає:

– визнання значення подальшого зміцнення глобального економічного управління та посилення провідної ролі Організації Об'єднаних Націй у сприянні процесу розвитку. Тісна координація макроекономічної політики між провідними промислово розвиненими країнами має вирішальне значення для підвищення глобальної стабільності

– багатостороннім фінансовим установам, зокрема Міжнародного валютного фонду, необхідно і надалі приділяти першочергову увагу виявленню і запобігання потенційних криз і зміцненню основ міжнародної фінансової стабільності;

– передбачає, що країни, які розвиваються, мають брати участь у всіх міжнародних рішеннях і дискусіях (йдеться про впровадження глобального економічного управління, яке забезпечувало б зв'язок і взаємодію міжнародної фінансової, монетарної та торговельної систем).

7.2. Міжнародні організації, що займаються проблемою розвитку

Центральним форумом, на якому обговорюються міжнародні економічні та соціальні проблеми глобального й регіонального характеру, а також розробляються рекомендації щодо їхнього вирішення, є **Економічна і Соціальна рада ООН (ЕКОСОР)**. ЕКОСОР здійснює дослідження та готує доповіді з широкого спектра міжнародних економічних, культурних й інших питань, координує діяльність відповідних установ та інститутів ООН.

Нині членами ЕКОСОР є 54 держави, які обираються терміном на три роки, при цьому щорічно оновлюється третина складу. Для країн Африки відведено 14 місць, Азії – 11, Латинської Америки – 10, Західної Європи – 13, Східної Європи – 6.

ЕКОСОР проводить щорічно дві сесії тривалістю в один місяць: у Нью-Йорку і в Женеві. Як один із шести головних органів ООН Економічна і Соціальна Рада має такі функції і повноваження:

- обговорює міжнародні економічні й соціальні проблеми глобального і міжгалузевого характеру і розробляє рекомендації щодо політики з цих проблем для країн-членів і для системи ООН;
- проводить дослідження, складає доповіді, розробляє рекомендації з міжнародних проблем в економічній і соціальній сферах Генеральній Асамблеї, членам Організації та зацікавленим спеціалізованим установам;
- заохочує держави до дотримання прав людини і основних свобод для всіх;
- скликає міжнародні конференції і розробляє для подання Генеральній Асамблеї проекти конвенцій з питань, що входять до її компетенції;
- веде переговори зі спеціалізованими установами відносно домовленостей, угод, що стосуються взаємовідносин цих установ з ООН;
- погоджує діяльність спеціалізованих установ через консультації з ними і надання рекомендацій;
- надає послуги і допомогу (за ухвалою Генеральної Асамблеї) членам ООН, а також спеціалізованим установам на прохання останніх;
- консультує відповідні неурядові організації з питань, які входять до її компетенції.

Протягом року робота ЕКОСОР провадиться в її допоміжних органах: комісіях і комітетах, які регулярно збираються, і подають доповіді і звіти.

Механізм допоміжних органів ЕКОСОР складається з функціональних комісій, постійних комітетів, регіональних комісій, постійних

експертних органів. Крім того, сімнадцять спеціалізованих установ, пов'язаних з ООН спеціальними угодами про співробітництво і координацію, взаємодіють з нею і одна з одною через координуючий апарат ЕКОСОП. Це самостійні міжнародні організації, створені на основі міждержавних угод, які мають широку компетенцію і працюють у співробітництві з ООН. Спеціалізовані установи користуються самостійністю і мають повну юридичну правоспроможність. ЕКОСОП координує їхню діяльність.

ЕКОСОП уповноважена скликати міжнародні конференції та розробляти для подання ГА ООН проекти конвенцій з питань, які належать до її компетенції. Вона наділена правом вести переговори зі спеціалізованими установами, узгоджувати їхню діяльність, консультуватися з відповідними недержавними організаціями, надавати послуги, схвалені ГА ООН, членам ООН, а також спеціалізованим установам на їхнє прохання.

ЕКОСОП регулярно обговорює питання світового економічного та соціального становища, стану міжнародної торгівлі; охорони довкілля; економічної й технічної допомоги країнам, що розвиваються; проблеми продовольства, народонаселення, природних ресурсів, населених пунктів; планування та мобілізації фінансових ресурсів, регіонального співробітництва тощо.

Рада розробляє комплексні програми, що мають назву “Десятиліття розвитку”. Такі програми приймалися на 1960-ті, 1970-ті рр., 1980-ті рр. і 1990-ті рр. з метою забезпечення прискороного вирішення найзначніших і найскладніших проблем, зосередження зусиль світового співтовариства на конкретних програмах допомоги країнам, що розвиваються. Розробка програм і періодична оцінка процесу їх виконання дають можливість точніше визначити основні тенденції світового економічного розвитку та внести необхідні корективи до механізму регулювання міжнародних економічних відносин.

20 грудня 2002 Генеральна Асамблея проголосила 10-річний період, який починається 1 січня 2005 року, Десятиліттям освіти в інтересах сталого розвитку Організації Об'єднаних Націй.

Нині в діяльності ООН дедалі чіткіше проявляється взаємозалежність проблем політичних, військових, соціально-економічних, гуманітарних та інших. Так, підтримання миру та безпеки безпосередньо пов'язане з вирішенням економічних, екологічних та інших невійськових проблем, а надання економічної допомоги – із забезпеченням прав людини, скороченням озброєнь у країнах-одержувачах і проведенням ними відповідної природоохоронної політики.

Питання економічного розвитку належать також до компетенції *Конференції ООН з торгівлі й розвитку (ЮНКТАД)*, – орган Ге-

неральної асамблеї ООН, який не є міжнародною торговою організацією. Створений в 1964 р. і нараховує 193 країн-членів. Основні завдання – сприяння розвитку міжнародної торгівлі, рівноправної взаємовигідної співпраці між державами, напрацювання рекомендацій по функціонуванню міжнародних економічних відносин.

Резолюції, заяві ЮНКТАД мають характер рекомендацій. Під егідою ЮНКТАД розробляються багатосторонні угоди і конвенції. Найвищий орган ЮНКТАД – Конференція і Рада з торгівлі та розвитку, в рамках якої працює шість комітетів.

Треба відзначити, що в цілому ряді випадків, особливо з погляду інтересів країн, що розвиваються, діяльність ЮНКТАД виявлялася успішною. Так, на першій сесії ЮНКТАД в 1964 р. був схвалений документ “Принципи міжнародних торговельних відносин і торговельної політики”. У цьому документі вперше в системі ООН зроблені спроби узагальнити позитивний досвід міжнародної торгівлі й торговельної політики, виділити основні принципи такої політики й покласти їх в основу взаємин країн в області торговельних зв’язків. Зокрема, проголошувалися такі принципи, як рівність і суверенітет у торгівлі, взаємна вигода, відмова від дискримінації, поширення режиму найбільшого сприяння в торгівлі, надання численних пільг країнам, що розвиваються, та ін. У ньому досить чітко проглядалися принципові положення, що стали в 70-х роках базою для постановки завдань у рамках платформи нового міжнародного економічного порядку.

Після реформування організації в 1992 р. на 8-й сесії ЮНКТАД акцент зроблено на піднесенні ролі переговорів. Принципами діяльності ЮНКТАД все більше утверджуються прагматизм і неконфронтаційність, що полегшує пошук спільних інтересів та досягнення консенсусу з важливих світогосподарських питань. Зокрема, останнім часом досягнуто позитивних результатів і домовленостей щодо цукру, оливкової олії, морських заставних документів.

Конкретною спрямованістю характеризується діяльність Програми розвитку ООН (ПРООН) – найбільшого міжнародного каналу для надання багатосторонньої технічної та передінвестиційної допомоги. ПРООН діє в понад 174 країнах і територіях, що розвиваються.

Проекти ПРООН спрямовані на надання допомоги країнам, що розвиваються, з метою кращого використання ними свого економічного потенціалу, підвищення рівня життя населення, нарощування обсягів виробництва та сприяння екологічно безпечному розвитку світової економіки. Ці проекти включають в себе:

– проведення обстежень і досліджень з метою визначення наявності й економічної цінності природних ресурсів країн, що розвива-

ються, а також оцінки інших потенційних можливостей збільшення виробництва та збуту товарів і послуг;

- розширення та зміцнення систем освіти від початкового до університетського рівня, сприяння спільній професійній і технічній підготовці кадрів;

- створення можливостей для застосування сучасних методів технічних досліджень при вирішенні першочергових проблем розвитку, використання досягнень НТР в організації виробництва.

Крім того, ПРООН відіграє роль катализатора, здійснюючи сприяння в мобілізації необхідних капіталовкладень. За останні 25 років діяльність, яка фінансувалась ПРООН, стимулювала капіталовкладення обсягом майже 98 млрд дол. із державних і приватних джерел. Допомога ПРООН надається лише на прохання урядів з урахуванням їхніх першочергових потреб. Фінансові кошти ПРООН утворюються за рахунок добровільних внесків урядів держав-членів ООН і пов'язаних із нею установ.

ПРООН також здійснює керівництво низкою спеціальних фондів і програм:

- фонд капітального розвитку ООН, який надає безкоштовні субсидії та довгострокові позики для здійснення населенням будь-яких найбільш розвинених країн світу заходів самодопомоги;

- фонд спеціальних заходів для найменш розвинутих країн, який надає технічну допомогу для зміцнення можливостей бідніших країн у галузі планування, аналізу економічної політики та координації;

- оборотний фонд ООН для дослідження природних ресурсів;

- цільовий фонд ООН для діяльності в Судансько-Сахельському районі;

- програма добровольців ООН;

- фонд ООН для розвитку в інтересах жінок;

- фонд ООН для розвитку науки і техніки.

Особливу увагу ПРООН приділяє фінансуванню першочергових потреб найменш розвинутих країн.

Найзначнішою міжнародною агенцією кредитування економічного розвитку є *Група Світового банку*:

- міжнародний банк реконструкції та розвитку (МБРР);

- міжнародна асоціація розвитку (МАР);

- міжнародна фінансова корпорація (МФК);

- міжнародний центр розв'язання інвестиційних суперечок (МЦРІС);

- багатостороння агенція гарантування інвестицій (БАГІ).

МБРР кредитує проекти економічного розвитку. Джерелами їх формування є уставний капітал, що складається підпискою країн-членів на акції банку; позикові кошти; платежі в рахунок погашення боргу.

МБРР – найбільший кредитор проектів розвитку в країнах, що розвиваються із середнім рівнем доходів на душу населення. Країни, що подають заявку на вступ у МБРР, повинні спочатку стати членами МВФ. Всі позики банку надаються під гарантії урядів країн-членів. Позики виділяються під процентну ставку, що змінюється кожні 6 місяців. Позики надаються, як правило, на 15–20 років з відстрочкою платежів по основній сумі позики від трьох до п'яти років.

Неспроможність багатьох країн, що розвиваються, задовольняти вимогам надання позик Світовим банком та високі відсоткові ставки таких позик призвели до створення МАР. В основному ресурси МАР формуються за рахунок “донорів” – країн першої групи. Частка розвинутих країн складає 80 % загальної суми внесків. МАР надає безпроцентні позики найбіднішим країнам. Критерієм “бідності” є рівень ВВП на душу населення, що не перевищує 925 доларів. Позики МАР мають 10-річний пільговий період й погашаються протягом 35–40 років. Решті країн кредит надається за ставкою 5 % щорічних. Кредити надаються в основному на розвиток інфраструктури і в сільське господарство. Кредити МАР надаються тільки урядам під їх гарантії. Кредити надаються в національній валюті держав.

МФК не надає позики урядам, як інші організації. Натомість вона бере участь у промислових проектах спільно з приватними інвесторами або як інвестор. МФК функціонує як каталізатор, об'єднуючи приватних інвесторів індустріальних країн і країн, що розвиваються.

Привабливою ж стороною цих кредитів є те, що вони спрямовані на реалізацію таких проектів, які не одержали б коштів з інших джерел. Звичайно МФК фінансує не більше як 25 % загальної вартості проекту, решта коштів відшукується за рахунок приватних компаній і комерційних банків.

На відміну від МБРР для інвестування коштів МФК не вимагає урядових гарантій. Це відгороджує приватні компанії від державного контролю. Іншою відмінністю є те, що МФК не тільки надає кредити, але й здійснює інвестиції в акціонерний капітал підприємств, що створюються, з наступним перепродажем акцій приватним інвесторам.

Мета створення БАГІ – сприяння надходженню інвестицій до країн, що розвиваються. Вона була утворена з тим, щоб забезпечити потенційних інвесторів до країн, що розвиваються, від некомерційних ризиків і таким чином стимулювала туди потоки інвестицій. До некомерційних ризиків належать: війни, соціальні вибухи, експропріація

вкладеного капіталу, неможливість переведу прибутку за кордон і таке інше. Гарантії надаються тільки інвесторам із країн-членів БАГІ. Строк гарантій – 15–20 років по прямих інвестиціях, по позиках – понад три роки. Основна вимога надання гарантій: інвестор повинен бути резидентом країни-члена БАГІ; інвестиція ж може призначатися для будь-якої країни, навіть такої, що не входить до БАГІ. Гарантії БАГІ, по суті, є страховкою, за одержання якої треба сплатити від 0,25 % до 1,25 % за кожні 100 доларів вартості гарантії.

БАГІ здійснює також наступні функції: консультація урядів країн, що розвиваються, з питань розробки та реалізації стратегій, програм і процедур, які стосуються міжнародного інвестування; пропозиція рекламних послуг, а також спонсорування діалогів і зустрічей з питань інвестицій між міжнародними діловими колами й конкретним урядом-організатором.

МЦПІС виступає в ролі арбітра між інвестором й урядом країни в разі виникнення конфлікту. Процес урегулювання інвестиційних спорів має дві форми: примирення та арбітраж. Примирення досягається в тому випадку, якщо вдається переконати обидві сторони у можливості вирішити конфлікт узгоджено, через взаємні поступки. Якщо ж примирення неможливе, то МЦПІС виносить аргументоване рішення на користь однієї з сторін; така процедура має назву арбітражу.

Отже, проведене дослідження показало, що визначення пріоритетів та контроль за розвитком світової економіки реалізується через систему міжнародних угод та діяльність міжнародних організацій, покликаних забезпечити можливості для розвитку всіх країн світу. Важливість регулювання економічного розвитку та зростання на міжнародному рівні зумовлена посиленням глобалізаційних процесів у світовій економіці. Дослідженню причин виникнення, наслідків та особливостей поширення економічної глобалізації присвячена восьма тема даного курсу.

Література: [2, 9, 12–14, 30, 33–35, 39, 43, 56, 57, 64, 65]

Запитання для самоконтролю

1. Наведіть основні положення Декларації соціального прогресу і розвитку.
2. Поясніть значення прийняття Декларації про право на розвиток та Віденської декларації.
3. Які принципи покладені в основу “Монтеррейського консенсусу”?

4. Дайте характеристику діяльності Економічної і Соціальної ради ООН.
5. Поясніть значення Конференції ООН з торгівлі й розвитку для розвитку світової економіки.
6. У чому проявляється діяльність Програми розвитку ООН?
7. Дайте характеристику діяльності організацій, що входять до Групи Світового Банку.

Тема 8. Економічна глобалізація

- Сутність економічної глобалізації
- Основні розвитку сучасної економічної глобалізації: наукові школи

8.1. Сутність економічної глобалізації

Виник термін “глобалізація” у 80-ті роки ХХ ст. у зв’язку із розвитком інформатики та телекомунікацій. Ввів його у науковий обіг Р. Робертсон у 1983 р., за іншою версією першим автором, що використав цей термін, був американець Т. Левітт, який в 1983 р. у статті в “Гарвард бізнес ревью” писав про злиття ринків окремих продуктів, вироблених великими транснаціональними корпораціями (ТНК).

Загалом, *під глобалізацією світового господарства* розуміють процес посилення взаємозв’язку національних економік країн світу, що знаходить своє вираження в утворенні світового ринку товарів і послуг, фінансів; становленні глобального інформаційного простору, перетворенні знання в основний елемент суспільного багатства, виході бізнесу за національні кордони через формування ТНК, впровадженні і домінуванні в повсякденній практиці міжнародних відносин і внутрішньополітичного життя народів принципово нових і універсальних ліберально-демократичних цінностей тощо.

Економічна глобалізація має дві основні складові:

- глобалізацію ринків;
- глобалізацію виробництва.

Глобалізація ринків – це процес об’єднання історично відокремлених і відмінних між собою національних ринків в один великий ринковий простір.

Глобалізація виробництва – це тенденція до виробництва товарів або надання послуг у будь-якій точці планети, де існують сприятливі відмінності у кількісних або якісних факторах виробництва (таких як робоча сила, енергія, земля, капітал).

Є два головні підходи до періодизації економічної глобалізації.

Згідно з першим підходом, глобалізація розпочалась ще до періоду великих географічних відкриттів як в’ялоплинна глобалізація, коли економічні зв’язки між державами мали спорадичний, дискретний характер, залишаючись у рамках окремих локальних ареалів і територій.

Від епохи Великих географічних відкриттів до сер. ХІХ ст. вона перейшла у стадію повільно прогресуючої глобалізації, під час якої сформувався світовий ринок, розвивався міжнародний поділ праці, вималювався профіль спеціалізації окремих країн і регіонів.

Наступний етап (сер. XIX ст. – 1980-і рр. XX ст.), названий бі-структурною глобалізацією, що було пов'язано з економічним переді-лом світу, розпадом світового господарства на протилежні системи та їхнє протистояння.

Нарешті, послідовна чи органічна форма глобалізації розвива-ється в умовах єдиного ринкового світового господарства як об'єктив-ний процес і найважливіша ознака постіндустріальної цивілізації.

Другий підхід наголошує на тому, що глобалізація притаманна лише економічному розвитку кінця XX ст., тобто пов'язує її генезис з останньою чвертю XX ст. На нинішньому етапі глобалізація стає виз-начальним чинником як національного, так і міжнародного розвитку, перетворюється на домінуючу тенденцію світогосподарських процесів.

Основні причини (рушійні сили) глобалізації можна об'єднати у такі групи:

1. Виробничі, науково-технічні та технологічні:

- різке зростання масштабів виробництва;
- перехід до нового технологічного способу виробництва – до високих, наукомістких технологій; швидке і широке поширення нових технологій, які ліквідують бар'єри на шляху переміщення товарів, послуг, капіталів;

- якісно нове покоління засобів транспорту і зв'язку та їх уні-фікація, що забезпечують швидке розповсюдження товарів і послуг, ресурсів та ідей з додатком їх у найбільш сприятливих умовах. В дан-ний час передача інформації здійснюється практично невідкладно. По-відомлення про економічні можливості і угодах швидко передаються по всьому світу. Це особливо характерно для подій на фондових бір-жах, валютних і товарних ринках, а також для наукових відкриттів та їх використання. Отже, віддаленість партнерів один від одного пере-стає бути вирішальним перешкодою для їх виробничого співробітницт-ва;

- швидке поширення знань в результаті наукового або інших видів інтелектуального взаємообміну;

- різке скорочення завдяки передовим технологіям транспорт-них, телекомунікаційних витрат, значне зниження витрат на обробку, зберігання і використання інформації, що полегшує глобальну інтегра-цію національних ринків. Наводяться воістину разючі цифри. “Вар-тість трихвилинного розмови між Лондоном і Нью-Йорком впала (в реальному виразі) з 300 дол. в 1930 р. до 1 дол. у 1998 р.

2. Організаційні:

- міжнародні форми здійснення виробничо-господарської діяль-ності (ТНК): організаційні форми, рамки діяльності яких виходять за на-

ціональні кордони, набувають міжнародного характеру, сприяючи формуванню єдиного ринкового простору;

- вихід неурядових організацій на багатонаціональний або світовий рівень. Нову глобальну роль стали грати такі міжнародні організації, як ООН, МВФ, Світовий банк, СОТ тощо;

- перетворення багатонаціональних компаній та інших організацій, як приватних, так і державних, в основних дійових осіб глобальної економіки.

3. Економічні:

- лібералізація торгівлі товарами та послугами, ринків капіталу та інші форми економічної лібералізації, що викликали обмеження політики протекціонізму і зробили світову торгівлю більш вільною (якщо в 1947 році середній рівень ставок імпорتنних тарифів становив 50–60 %, то на початку 90-х років він знизився до 9,6 %, а в подальшому Всесвітня торгова організація припускає довести його до 3–6 %);

- небувала концентрація і централізація капіталу, вибухонебезпечне зростання похідних фінансово-економічних інструментів, різке скорочення часу здійснення міжвалютних угод;

- впровадження міжнародними економічними організаціями єдиних критеріїв макроекономічної політики, уніфікація вимог до податкової, регіональної, аграрної, антимонопольної політики, до політики в галузі зайнятості та ін.;

- посилення тенденції до уніфікації та стандартизації. Все ширше застосовуються єдині для всіх країн стандарти на технологію, екологію, діяльність фінансових організацій, бухгалтерську і статистичну звітність. Стандарти поширюються на освіту і культуру.

4. Інформаційні:

- радикальна зміна засобів ділового спілкування, обміну виробничої, науково-технічної, економічної, фінансової інформацією; поява і розвиток принципово нових систем отримання, передачі та обробки інформації дозволили створити глобальні мережі, які об'єднують фінансові та товарні ринки, включаючи ринки ноу-хау і професійних послуг. Інформаційне обслуговування безпосередньо пов'язане з успіхами в електроніці – зі створенням електронної пошти, Інтернет;

- формування систем, що дозволяють з одного центру керувати розташованим в різних країнах виробництвом, що створюють можливості оперативного, своєчасного та ефективного вирішення виробничих, науково-технічних, комерційних завдань не гірше, ніж усередині окремих країн. Обмін інформацією в реальному часі знаменує справжню революцію в менеджменті і маркетингу, в управлінні фінансовими та інвестиційними потоками, виникають нові форми реалізації продукції (наприклад, електронна торгівля). Комп'ютеризація, системи електрон-

них рахунків та пластикових карт, супутниковий і оптико-волоконна зв'язок дозволяють практично миттєво переміщати фінансову інформацію, укладати угоди, переказувати кошти з одних рахунків на інші незалежно від відстані та державних кордонів.

5. Політичні:

- послаблення жорсткості державних кордонів, полегшення свободи пересування громадян, товарів і послуг, капіталів;
- закінчення “холодної” війни, подолання політичних розбіжностей між Сходом і Заходом.

6. Соціальні та культурні:

- послаблення ролі звичок і традицій, соціальних зв'язків і звичаїв, подолання національної обмеженості, що підвищує мобільність людей в територіальному, духовному і психологічному відношеннях, сприяє міжнародній міграції;

- виникнення глобального однодумності в оцінці ринкової економіки і системи вільної торгівлі. На зміну недавніх протиріч між ринковою економікою Заходу і соціалістичною економікою Сходу прийшла практично повна єдність поглядів на ринкову систему господарства;

- прояв тенденції формування глобалізованих “однорідних” засобів масової інформації, мистецтва, попкультури. Англійська мова стає міжнародною мовою спілкування, полегшуючи міжкультурне спілкування, навчання і взаєморозуміння;

- подолання кордонів в освіті завдяки розвитку дистанційного навчання;

- лібералізація підготовки трудових ресурсів, що веде до ослаблення контролю національних держав за відтворенням “людського капіталу”.

Наслідки глобалізації. Наслідки глобалізації можна поділити на позитивні та негативні. До позитивних наслідків глобалізаційних процесів відносять.

1. Глобалізація сприяє поглибленню спеціалізації і міжнародного поділу праці. У її умовах більш ефективно розподіляються кошти і ресурси, що в кінцевому рахунку сприяє підвищенню середнього рівня життя і розширенню життєвих перспектив населення (при більш низьких для нього витратах).

2. Важливою перевагою глобалізаційних процесів є економія на масштабах виробництва, що потенційно може призвести до скорочення витрат і зниження цін, а, отже, до стійкого економічного зростання.

3. Переваги глобалізації пов'язані також із вирашем від вільної торгівлі на взаємовигідній основі, що задовольняє всі сторони.

4. Глобалізація, посилюючи конкуренцію, стимулює подальший розвиток нових технологій і розповсюдження їх серед країн. У її

умовах темпи зростання прямих інвестицій набагато перевершують темпи зростання світової торгівлі, що є найважливішим фактором у трансферту промислових технологій, освіті транснаціональних компаній, що має безпосередній вплив на національні економіки. Переваги глобалізації визначаються тими економічними вигодами, які виходять від використання передового науково-технічного, технологічного та кваліфікаційного рівня провідних у відповідних областях зарубіжних країн в інших країнах, в цих випадках впровадження нових рішень відбувається у короткі терміни і при відносно менших витратах.

5. Глобалізація сприяє загостренню міжнародної конкуренції. Часом стверджується, що глобалізація веде до досконалої конкуренції. Насправді мова швидше повинна йти про нові конкурентні сфери і про більш жорстке суперництво на традиційних ринках, що стає не під силу окремому державі або корпорації. Адже до внутрішніх конкурентів приєднуються необмежені в діях сильні зовнішні конкуренти. Глобалізаційні процеси у світовій економіці вигідні, перш за все, споживачам, так як конкуренція дає їм можливість вибору і знижує ціни.

6. Глобалізація може призвести до підвищення продуктивності праці в результаті раціоналізації виробництва на глобальному рівні та поширення передових технологій, а також конкурентного тиску на користь безперервного впровадження інновацій у світовому масштабі.

7. Глобалізація дає країнам можливість мобілізувати більш значний обсяг фінансових ресурсів, оскільки інвестори можуть використовувати більш широкий фінансовий інструментарій на більшій кількості ринків.

8. Глобалізація створює серйозну основу для вирішення загальних проблем людства, в першу чергу, екологічних, що обумовлено об'єднанням зусиль світової спільноти, консолідацією ресурсів, координацією дій у різних сферах.

Негативні наслідки глобалізаційних процесів. Перш за все виділимо небезпеки глобалізації, що існують для всіх країн, потім ті, що потенційно можуть виникнути в менш розвинених і, окремо, в промислово розвинених країнах.

В якості проблем, потенційно здатних викликати негативні наслідки від глобалізаційних процесів у всіх країнах, можна назвати:

- нерівномірність розподілу переваг від глобалізації в розрізі окремих галузей національної економіки;

- можлива деіндустріалізація національних економік;

- можливість переходу контролю над економікою окремих країн від суверенних урядів до інших рук, в тому числі до більш сильних держав, ТНК або міжнародних організацій;

- можлива дестабілізація фінансової сфери, потенційна регіональна або глобальна нестабільність через взаємозалежності націо-

нальних економік на світовому рівні. Локальні економічні коливання в одній країні можуть мати регіональні або навіть глобальні наслідки.

Найбільш болючі наслідки глобалізації можуть відчувати на собі менш розвинені країни, що відносяться до так званої світової периферії. Основна маса з них, беручи участь в інтернаціоналізації в якості постачальників сировини та виробників трудомісткою продукції (а деякі з них – постачальників деталей і вузлів для сучасної складної техніки), виявляються у повній залежності від передових держав і мають доходи, по-перше, менші, по-друге, дуже нестабільні, які залежать від кон'юнктури світових ринків.

Глобалізація для таких країн породжує, крім перерахованих вище, і ще безліч інших проблем:

- збільшення технологічного відставання від розвинених країн;
- зростання соціально-економічного розшарування, маргіналізацію (тобто руйнування державного товариства, що представляє собою процес розпаду соціальних груп, розрив традиційних зв'язків між людьми, втрату індивідами об'єктивної приналежності до тієї чи іншої спільності, почуття причетності до певної професійної або етнічної групи);
- зубожіння основної маси населення;
- посилення залежності менш розвинених країн від стабільності і нормального функціонування світогосподарської системи;
- обмеження ТНК здатності держав проводити національно орієнтовану економічну політику;
- зростання зовнішнього боргу, перш за все міжнародним фінансовим організаціям, який перешкоджає подальшому прогресу.

Як вже зазначалося, найбільший вигравш від участі в глобалізації мають промислово розвинені країни, що отримують можливість знижувати витрати виробництва і зосереджуватися на випуску найбільш прибуткової наукомісткої продукції, перекидати трудомісткі і технологічно брудні виробництва в країни, що розвиваються. Але і промислово розвинені країни можуть постраждати від процесів глобалізації, які, якщо з ними не впоратися, збільшать безробіття, посилять нестабільність фінансових ринків тощо.

До найбільш часто обговорюваних соціально-політичних проблем, які потенційно мають місце в розвинених країнах у зв'язку з процесами глобалізації, можна віднести зростання безробіття, що відбувається в результаті:

- впровадження нових технологій, що призводить до скорочення робочих місць у промисловості, посилює соціальну напруженість;
- зміни структури виробництва і переміщення масового випуску трудомістких видів товарів у країни, що розвиваються, що важко вда-

ряє по традиційним галузям цих країн, викликаючи там закриття багатьох виробництв;

– зростання мобільності робочої сили.

8.2. Перспективи розвитку сучасної економічної глобалізації

У рамках парадигми сучасної глобалістики сформувалися ряд наукові школи, які визначають перспективи розвитку глобалізаційних процесів, а саме.

Еколого-економічна школа (П. Екінс, Х. Гендерсон, Х. Дейлі, П. Хокінс, Е. Ловінс, Р. Норгаард, Л. Браун). Проблема меж економічного зростання лежить в основі тематики доповідей Римського клубу (1968). А. Печчеї та інші засновники Римського клубу як керівники різних транснаціональних корпорацій зіткнулись зі спільними труднощами в реалізації корпоративних проєктів і програм. Вони усвідомили, що глибинною першопричиною цих труднощостей є глобальні системні ефекти. Локальні зусилля щодо їхнього подолання є безсилями. Звідси виник відомий заклик: “Мислити глобально!”.

Досягнення цієї школи полягає в результативних спробах моделювання світової економічної динаміки. При цьому брались п’ять взаємопов’язаних змінних величин: населення; капіталовкладення; використання не відновлювальних ресурсів; забруднення навколишнього середовища; виробництво продовольства.

Була висунута робоча гіпотеза про дисфункціональність глобальної системи. В ході її перевірки автори дійшли висновку, що при збереженні існуючих тенденцій зростання, людство дуже швидко наблизиться до крайньої межі демографічної та економічної експансії. Значення цих результатів полягає ще й у тому, що межі зростання вбачаються не стільки в планетарно-ресурсних обмеженнях, скільки у внутрішніх обмеженнях світового людства – панування і жорстокий егоцентризм глобальних корпорацій, архаїчний суверенітет все більш чисельних держав та їхня конфліктна конкуренція, егоїстичний дух елітаризму і зверхності цивілізації Заходу, дезінтеграція людського співтовариства. Надаючи особливого значення людині, А. Печчеї запропонував глобальну програму Нового Гуманізму, суть якої саме в “людській революції”, в інтеграції людей світу, в формуванні світової людської спільноти, здатної до колективних зусиль по плануванню і керуванню заради спільного майбутнього людства, оскільки альтернативою може бути відсутність будь-якого майбутнього. І сьогодні ця глобальна стратегія гуманізму не втратила свого значення. Цю стратегію вважають альтернативою ідеології та стратегії “нелюдської глобалізації”, яку нав’язують світу деякі лідери силової глобалізації в інтересах елітарних країн.

Розвиток даного підходу знайшов своє відображення у зародженні концепції “Сталого розвитку”. Ця парадигма розроблена під керівництвом Л. Брауна в Інституті всесвітніх спостережень (Вашингтон, США), який провів ряд проєктів “Стан світу”. Міжнародна комісія ООН з навколишнього середовища і розвитку використала цю глобальну концепцію для підготовки доповіді “Наше спільне майбутнє” (1987 р.). Генеральна Асамблея ООН прийняла спеціальну резолюцію “Екологічна перспектива до 2000 року і надалі” (1987 р.), згідно з якою сталий розвиток повинен стати керівним принципом діяльності ООН, урядів і приватних підприємств, організацій та установ.

Визнаючи висновок про існування планетарних меж економічного зростання, представники цієї школи (Л. Браун) заявили про неефективність і недорозвиненість традиційного людського суспільства як причину і наслідок надмірного демографічного зростання. Критичний поріг сталого зростання світового суспільства вже пройдений, тому що людство споживає значно більше ресурсів, ніж дозволяють закони стабільного функціонування глобальних екосистем. Необхідно, як вважають прибічники цієї теорії, зупинити глобальний демографічний вибух в країнах, що розвиваються, і піддати критиці концепції економічного зростання західного типу.

Школа універсального еволюціонізму (Н. Мойсеєв). Школа універсального еволюціонізму в глобалістиці розвивається під керівництвом академіка Н. Мойсеєва на базі ноосферного вчення В. Вернадського. Ця школа піддає критиці доповіді Римському клубу за їх розуміння пасивної ролі природи і її пасивної реакції на результати діяльності людства. Ініціатори школи закликають розглядати глобальну природу як самоорганізовану систему, реакція якої хоч і непрогнозована через величезну кількість критичних порогових факторів, але немінуча в довгостроковому плані. До того ж пропонується враховувати зворотну реакцію біосфери на процеси глобального розвитку.

Школа під керівництвом академіка Н. Мойсеєва є антагоністичною щодо концепції сталого розвитку, а розмови про сталий розвиток нагадують глобалістам-еволюціоністам поведінку страуса, що ховає голову в пісок. Між тим сумісний розвиток глобального людського суспільства і біосфери може бути цілеспрямованим, взаємоузгодженим і ефективним. У результаті конструктивної коеволюції може бути сформована ноосфера, ноосферна економіка і ноосферна цивілізація, яка відкриває шлях до якісно нового розвитку. Цю школу називають ще школою глобальної екології. Вона запропонувала теорію глобальних рішень і компромісів. Ця школа розробила і запропонувала моделі глобальних наслідків ядерної війни, “ядерної зброї” і “ядерної зими” та соціологію глобального компромісу – концепцію “Глобальних інститутів згоди”, які можуть добиватись стабільних ефективних компромі-

сів. Доведена можливість світових угод кооперативного типу, що об'єднують зусилля і ресурси суверенних держав для вирішення планетарних завдань. Вважається, що положення школи універсального еволюціонізму органічно ввійдуть в парадигми глобалістики ноосфери.

Четверта школа – це *школа мітозу біосфер*, певною мірою не має прямого відношення до глобалістики. Але її вважають важливою при переході до практичної діяльності по раціоналізації взаємодії світового людства з навколишнім середовищем. Неурядовий міжнародний Інститут екотехніки (1969) (М. Нельсон), що представляє цю школу, з 1976 р. проводить конференції у Франції. Генезис парадигми Інституту екотехніки обумовлений практичними потребами космонавтики в створенні штучних біосфер малого масштабу із заданими властивостями. Ідея цієї школи полягає в тому, що щоб досягнути результати використовувати для покращання земної біосфери і для формування ноосфери. Суть ноосфери в гармонічному синтезі біосфери і техносфери. Під техносферою розуміють “глобатехс” – тип нової культури, що має діапазоном розповсюдження весь планетарний ринок. Факт експансії “глобатехсу” в Космос означає, що повна екологічна рівновага можлива лише при виході за межі земної біосфери в Космос. На цій підставі ноосфера перетворюється на важливий фактор еволюції Всесвіту.

Школа контролюваного глобального розвитку (Д. Гвісіані).

Школа контролюваного глобального розвитку починала з реалізації програми “Моделювання глобального розвитку”, і мала за мету створення системи моделей альтернативного глобального розвитку і рекомендацій по вибору оптимальних управляючих стратегій. При цьому значна увага надавалась соціальним проблемам. Ця школа пропонувала розвивати глобалістику з позицій загальносоціологічної теорії і методології. Перехід до інформаційного суспільства розглядається як магістральний шлях вирішення глобальних проблем. З позицій сьогодення, запропонований авторами цієї школи класовий підхід до глобалістики, здається наївним, як і його “радянська суб’єктність” сприйняття глобалістики.

Школа міжнародної політичної економії (С. Стрендж, Е. Хеллайнер, Р. Андерхілл, Ф. Черні, Л. Вейс, Т. Пемпел, Т. Скопол, П. Евенс, Д. Хелл, П. Катценштайн). Відслідковує формування глобального економічного, правового і політичного простору поряд зі становленням нового світогосподарського порядку. Аналіз цих процесів проводиться під кутом зору силових відносин і міждержавних конфліктів. Констатується визначна роль політичних рішень (чи відсутність таких) у розвитку найважливіших світогосподарських тенденцій і процесів. Розбираються суперечності між окремими групами інтересів, відомствами і гілками влади, їх вплив на формування економічної і зовнішньої політики країни, на наявність чи відсутність єдності під час захисту національних інтересів.

Школа економічної соціології (Ф. Бродель, М. Вебер, Т. Веблен, Е. Дюргейм, К. Поланьї, І. Шумпетер, М. Грановетер, М. Кастельс, Р. Сведберг, А. Сен, А. Турен, Р. Холлінгсворт, Ф. Шміттер, В. Штрек, А. Етціоні).

Зазначає, що економіка є тісно пов'язаною з іншими сферами суспільного життя, що економічні процеси визначаються сукупністю суспільних інститутів. До таких інститутів належать не тільки правові норми і адміністративні рішення, а і системи цінностей, пріоритети, традиції, мораль, етика, що панують в суспільстві

У 80-х роках ХХ століття багато з їх ідей одержало новий розвиток у напрямі більш широкого, соціологічного осмислення проблематики ринку і конкуренції, відмови від вузькоекономічного тлумачення господарських питань.

З часом з'являється також значна кількість конкретних досліджень соціальних і культурних факторів, які впливають на структуру попиту, зайнятості, на організацію виробництва тощо. Представники цього напрямку (М. Грановетер, М. Кастельс, Р. Сведберг, А. Сен, А. Турен, Р. Холлінгсворт, Ф. Шміттер, В. Штрек, А. Етціоні) у власному розумінні діяльності людини та її мотивації виходять за вузькі межі уявлень про економічну людину і внутрішню логіку розвитку економічних категорій, задаючись більш загальними питаннями про нерозривний зв'язок економіки з іншими сферами суспільного життя, зумовленості економічних процесів діяльності сукупності суспільних інститутів.

Дослідження в межах економічної соціології, зокрема концепції мережевої організації (на відміну від ієрархічних та ринкових), соціально-економічні порівняння форм та методів організації виробництва на макро- і мікрорівнях, підвищення статусної функції моральних та етичних факторів у економічному житті суттєво вплинули на основні потоки західної економічної думки.

Література: [7, 10, 11, 18, 21, 24, 48, 55, 56]

Запитання для самоконтролю

1. Дайте визначення понять “глобалізація” та “економічна глобалізація”.
2. Визначте етапи розвитку економічної глобалізації.
3. Охарактеризуйте причини (рушійні сили) економічної глобалізації.
4. Які наслідки породжує економічна глобалізація?
5. Поясніть основні положення еколого-економічної школи глобалістики.
6. Дайте характеристику основних ідей школи універсального еволюціонізму.

7. Поясніть сутність шкіл мітозу біосфер та контрольованого глобального розвитку.

8. Визначте основні ідеї школи міжнародної політичної економії та школи економічної соціології.

Література

1. Айвазов А. Свет из Поднебесной. Большие циклы китайской экономики [Электронный ресурс] / А. Айвазов. – Режим доступа: <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1260485340>.
2. Бабін Б. В. Міжнародні програми як форма реалізації права на розвиток [Електронний ресурс] / Б. В. Бабін. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/pis/2010_3/Babin.pdf.
3. Бажал Ю. М. Інноваційна теорія економічного розвитку: М. Туган-Барановський, Й. Шумпетер і проблеми перехідної економіки України / Ю. М. Бажал // Наукові записки. – 2000. – Т.18. Економічні науки. – С. 3–7.
4. Бартенев С. А. Экономические теории и школы (история и современность) : курс лекций / С. А. Бартенев. – М. : Изд-во БЕК, 1996. – 352 с.
5. Белокрылова О. С. Теория переходной экономик : учеб. пособие / О. С. Белокрылова. – М. : Феникс, 2002. – 352 с.
6. Бібік Н. В. Індикатори сталого розвитку – міжнародна практика та українські реалії / Н. В. Бібік // Економіка і регіон. – 2009. – № 2 (21). – С. 43–48.
7. Білорус О. Г. Економічна система глобалізму / О. Г. Білорус. – К. : ІСЕМВ НАНУ, КНЕУ, 2003. – 357 с.
8. Бродский Б. Е. Лекции по макроэкономике переходного периода: учеб. пособие для вузов / Б. Е. Бродский. – М. : ГУ ВШЭ, 2005. – 223 с.
9. Віденській декларації та Програмі дій [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_504.
10. Владимирова И. Г. Глобализация мировой экономики: проблемы и последствия / И. Г. Владимирова // Менеджмент в России и за рубежом. – 2001. – № 3.
11. Глобализация мирового хозяйства : учеб. пособие / под ред. М. Н. Осьмовой, А. В. Бойченко. – М. : ИНФРА-М, 2006. – VIII, 376 с.
12. Дахно І. І. Міжнародне економічне право : курс лекцій / І. І. Дахно. – 2-ге вид., стереотип. – К. : МАУП, 2003. – 160 с.
13. Декларація соціального прогресу та розвитку [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_116.
14. Декларація про право на розвиток [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_301.
15. Денисенко М. П. Теоретичні основи структурно-інноваційної моделі економічного зростання / М. П. Денисенко, А. П. Гречан // Вісник Тернопільської академії народного господарства. – 2005. – Вип. 1. – С. 8–23.
16. Екологічний менеджмент : навч. посібник / ред. В. Ф. Семенов, О. Л. Михайлюк. – К. : Знання, 2006. – 366 с.
17. Єременко В. Соціальна економіка / В. Єременко. – 3-тє вид. – К. : Інформаційно-видавничий центр Держкомстату, 2006. – 369 с.
18. Єрмілова К. В. Стуність і причини економічного глобалізму в теоріях глобалізації [Електронний ресурс] / К. В. Єрмілова. – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/18_NPM_2008/Economics/34563.doc.htm

19. Журавлева Г. П. Экономика : учебник / Г. П. Журавлева. – М. : Юристъ, 2002. – 574 с.
20. Ивашковский С. Н. Макроэкономика : учебник / С. Н. Ивашковский. – 2-е изд., испр., доп. – М. : Дело, 2002. – 472 с.
21. Искренко Э. В. Международный маркетинг / Э. В. Искренко. – Волгоград : ВолГУ, 2004. – 122 с.
22. История экономических учений : курс лекций / под ред. В. П. Шпалтакова. – М., 2001. – 420 с.
23. Історія економічних учень : підручник / Л. Я. Корнійчук, Н. О. Татаренко, А. М. Поручник [та ін.] ; за ред. Л. Я. Корнійчук, Н. О. Татаренко. – К. : КНЕУ, 1999. – 564 с.
24. Кальченко Т. В. Глобальна економіка: методологія системних досліджень : монографія / Т. В. Кальченко. – К. : КНЕУ, 2006. – 248 с.
25. Клишко Г. Н. Основы экономической теории: политекономический аспект : підручник для студ. екон. спец. ВНЗ / Г. Н. Клишко, В. П. Несторенко [та ін.]. – К. : Вища школа, 1999. – 743 с.
26. Котикова О. І. Зміст поняття сталого розвитку [Електронний ресурс] / О. І. Котикова // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Natural/nvnu/ekonomika/2007_12/R5/5.pdf
27. Кузык Б. Н. Цивилизации: теория, история, диалог, будущее : в 2 т. / Б. Н. Кузык, Ю. В. Яковец ; авт. вступ. ст. А. Д. Некипелов. – М. : Институт экономических стратегий, 2006. – 768 с.
28. Культурологія: теорія та історія культури : навч. посібник [Електронний ресурс] / за ред. І. І. Тюрменко, О. Д. Горбула. – К. : ЦУЛ, 2004. – 368 с. – Режим доступу: <http://www.info-library.com.ua/books.html>.
29. Лавров Е. И. Экономический рост : теории и проблемы : учеб. пособие / Е. И. Лавров, Е. А. Капогузов. – Омск : ОмГУ, 2006. – 214 с.
30. Лисенков Ю. М. Грошово-кредитні системи зарубіжних країн : [навч. посібник] / Ю. М. Лисенков, Т. А. Коротка. – К. : Зовнішня торгівля, 2005. – 118 с.
31. Лукашевич М. П. Соціологія економіки : підручник / М. П. Лукашевич. – К. : Каравела, 2005. – 288 с.
32. Лукин В. М. Очерк теории цивилизации : учеб. пособие / В. М. Лукин. – СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2006. – 184 с.
33. Міжнародна економіка : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / [Ю. Г. Козак, Д. Г. Лук'яненко, Ю. В. Макогон та ін.] ; за ред. Ю. Г. Козака, Д. Г. Лук'яненка, Ю. В. Макогона. – 3-тє вид. – К. : Центр учбової літератури, 2009. – 560 с.
34. Мокій А. І. Міжнародні організації : навч. посібник / А. І. Мокій, Т. П. Яхно, І. Г. Бабєць. – К. : ЦУЛ, 2011. – 280 с.
35. Монтеррейський консенсус [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.un.org/esa/ffd/monterrey/MonterreyConsensus.pdf>.

36. Мочерний, С. В. Основи економічних знань : підручник / С. В. Мочерний. – 2-ге вид., уточнене. – К. : Академія, 2002. – 310 с.
37. Николаева Л. А. Макроэкономика : учеб. пособие / Л. А. Николаева, И. П. Черна. – Владивосток : ВГУЭС, 2001. – 254 с.
38. Николаева Л. А. Экономическая теория : учеб. пособие / Л. А. Николаева, И. П. Черна. – Владивосток : ВГУЭС, 1999. – 196 с.
39. Опришко В. Ф. Міжнародне економічне право : підручник / В. Ф. Опришко. – 2-ге вид, перероб. і доп. – К. : КНЕУ, 2003. – 311 с.
40. Орловська Ю. В. Проблеми та перспективи формування системи індикаторів сталого розвитку [Електронний ресурс] / Ю. В. Орловська. – Режим доступу: <http://www.nbuu.gov.ua>
41. Політична економія : навч. посібник / К. Т. Кривенко, В. С. Савчук, О. О. Беляев та ін. ; за ред. д-ра екон. наук, проф. К. Т. Кривенка. – К. : КНЕУ, 2001. – 508 с.
42. Про ліквідацію Національної ради з питань науки, інновацій та сталого розвитку України та її секретаріату [Електронний ресурс] : Указ Президента України від 02.04.2010 № 492/2010. – Режим доступу: zakon.rada.gov.ua.
43. Програма розвитку ООН [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.undp.org.ua/ua.
44. Реверчук О. С. Класифікація видів економічного зростання: історико-аналітичний огляд / О. С. Реверчук // Науковий вісник НЛТУ України. – 2008. – Вип. 18.4. – С. 145–151.
45. Романов Н. М. К вопросу о феномене “цивилизация” и феноменологии столкновения цивилизаций (попытка концептуального прочтения) / Н. М. Романов // Ноосфера і цивілізація. Науковий журнал. – 2009. – № 10. – С. 75–80.
46. Сайко Э. В. Цивилизация в пространственно-временном континууме социальной эволюции и проблема ее системного слома [Електронний ресурс] / Э. В. Сайко // Цивилизация. Восхождение и слом: Структурообразующие факторы и субъекты цивилизационного процесса. – М., 2003. – С. 16–26. – Режим доступу: <http://ec-dejavu.ru/c/Civilization.html>.
47. Соколов С. В. Социальная философия : учеб. пособие для вузов / С. В. Соколов. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2003. – 440 с.
48. Солонінко К. С. Міжнародна економіка : навч. посібник / К. С. Солонінко. – К. : Кондор, 2008. – 380 с.
49. Сравнительное изучение цивилизаций : хрестоматия : учеб. пособие для студентов вузов [Електронний ресурс] / сост., ред. и вступ. ст. Б. С. Ерасов. – М. : Аспект Пресс, 1998. – 556 с. – Режим доступу: <http://www.gumer.info>.
50. Стратегия и понятие устойчивого развития [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ustoichivo.ru/>.

51. Тарасова Н. П. Индексы и индикаторы устойчивого развития [Электронный ресурс] / Н. П. Тарасова, Е. Б. Кручинина // Устойчивое развитие: природа – общество – человек : материалы международной конференции. – М., 2006. – Т. 1. – С. 127–144. – Режим доступа: <http://www.ustoichivo.ru/i/docs/18/tarasova.pdf>.
52. Циклические колебания экономического роста. Теории экономических циклов // Журнал РІТМ. – 2009. – № 1. – С. 177–182.
53. Тодаро М. П. Экономическое развитие : учебник / М. П. Тодаро ; пер. Л. З. Зевин [и др.]. – М. : Экономический факультет МГУ : Юнити, 1997. – 666 с.
54. Трегобчук В. Концепція сталого розвитку для України [Електронний ресурс] / В. Трегобчук // Вісник НАН України. – 2002. – № 2. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/portal/all/herald/2002-02/7.htm>.
55. Фирсов В. А. Экономическая и финансовая глобализация: основные понятия и содержание [Электронный ресурс] / В. А. Фирсов. – Режим доступа: <http://oad.rags.ru/vestnikrags/issues/issue0109/010912.htm>.
56. Філіпенко А. С. Економічний розвиток сучасної цивілізації : навч. посібник / А. С. Філіпенко – 3-тє вид., перероб. і доп. – К. : Знання України, 2006. – 316 с.
57. Центр іноваційних знань Світового Банку в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.hneu.edu.ua/Overview%20of%20the%20World%20Bank>.
58. Циклы экономического развития // Большая Советская Энциклопедия [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://bse.sci-lib.com/>.
59. Чернобай Л. І. Сталий розвиток в Україні: стан, проблеми, шлях подолання [Електронний ресурс] / Л. І. Чернобай, М. А. Климович // Вісник Національного університету водного господарства та природокористування. – 2011. – Вип. 2(54) Серія “Економіка”. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/>.
60. Шараев Ю. В. Теория экономического роста : учеб. пособ. для вузов / Ю. В. Шараев. – М. : ГУ ВШЭ, 2006. – 254 с.
61. Шмыкова С. В. Экономические циклы (business cycles) [Электронный ресурс] / С. В. Шмыков. – Режим доступа: <http://www.ecsocman.edu.ru>.
62. Ядгаров Я. С. История экономических учений : учеб. для вузов / Я. С. Ядгаров. – 3-е изд. – М. : ИНФРА-М, 2000. – 320 с.
63. Язык, личности, дискурс. Межвузовский сборник научных трудов / под ред. И. Сусова. – Тверь : Тверской государственный университет, 1990. – 136 с.
64. <http://www.mfa.gov.ua>.
65. <http://www.me.gov.ua/>.

Зміст

Вступ	4
Тема 1. Цивілізаційна структура сучасного світу	
1.1. Поняття цивілізації. Цивілізаційна парадигма.....	5
1.2. Школи цивілізаційного аналізу суспільно-історичного процесу	7
1.3. Типи та види цивілізацій. Локальні цивілізації – поняття, ознаки, класифікація.....	12
Тема 2. Економічний дискурс	
2.1. Сутність економічного дискурсу. Характеристика глобального економічного дискурсу	17
2.2. Порівняльна характеристика дискурсів синергізму, транзитивізму та дивелопменталізму	37
Тема 3. Економічний розвиток	
3.1. Поняття економічного розвитку. Передумови, фактори економічного розвитку	47
3.2. Моделі економічного розвитку	49
Тема 4. Динаміка економічного розвитку	
4.1. Поняття циклічності. Сутність економічного циклу.....	61
4.2. Види економічних циклів	64
4.3. Теорії економічних циклів.....	66
Тема 5. Економічне зростання	
5.1. Сутність економічного зростання. Типи економічного зростання.....	72
5.2. Фактори економічного зростання.....	74
5.3. Моделі економічного зростання.....	76
Тема 6. Сталий економічний розвиток	
6.1. Поняття, цілі, принципи та завдання сталого розвитку	83
6.2. Індикатори сталого розвитку.....	89
6.3. Концепція сталого розвитку України.....	91
Тема 7. Міжнародне сприяння економічному розвитку	
7.1. Міжнародні документи про принципи, цілі, засоби та методи економічного розвитку	94
7.2. Міжнародні організації, що займаються проблемою розвитку.....	98
Тема 8. Економічна глобалізація	
8.1. Сутність економічної глобалізації.....	105
8.2. Перспективи розвитку сучасної економічної глобалізації	111
Література	115